

A HONFOGLALÓ MAGYAROK TELEPÜLÉSI RENDJÉRŐL

A középkori régészeti leletek történeti értelmezéséhez a legnagyobb segítséget a településtörténet nyújtja. Igényli ezt a segítséget a népvándorlás kori régészet is, de írott emlékeket hátra nem hagyó társadalmakról lévén szó, a településtörténeti rekonstrukció nagy nehézségekbe ütközik.

Az alábbiakban a steppei települési rend felvázolására teszek kísérletet, és megkísérlöm a főemberek szállásváltásának a gazdasági szükségletektől függő szabályszerűségét a hazai földrajzi viszonyokon és a X. századi vezéri helyneveken bemutatni. Ez a módszer alkalmasnak kínálkozik X. századi központok megállapítására, egyben segítséget nyújthat a magyar fejedelemségi földvárak datálásához. Tanulmányom célja történeti megalapozással elősegíteni a magyar régészet egyik fő feladatává emelt földvárkutatóást, amelynek első nagyobb vállalkozása a szabolcsi földvár részleges feltárása, de amelyet egyéb feltárások is követnek. A lengyel példa sejteti engedi, hogy ezek az ásatások lényegesen fogják bővíteni ismereteinket a X. századi magyar társadalomról és a magyar feudális állam megszervezéséről, amelynek 1000 éves fordulójára felé közeledünk.

*

Köztudott, hogy az állattartó életmóddal együtt jár a legelőváltás. Ennek oka nem csupán az, hogy egy-egy terület lelegetése után friss legelőre hajtják

a jószágot, hanem az is, hogy a jószág téli és nyári eltartása más-más természeti környezetet kíván. A legeltetés tehát szabályozottan a nyári legelő és a telelőhely között zajlik. Hogy a régi magyarok életmódjában ezzel számolni kell, a századforduló táján vált egész nyilvánvalóvá, amikor az etelközi magyarokra vonatkozó mohamedán forrásokat publikálták, és figyelembe vették az ázsiai utazók leírását a nomádok életéről.¹

Téli és nyári szálláspárok meglétét az Árpád-kori Magyarországon Györffy István valószínűsítette, amikor rámutatott olyan helynévpárookra, melyeknek egyike Tisza menti, másika hegyvidéki falut jelölt. Ezt írta: „A honfoglaló magyarság megtelepedését a nomád rendszerű állattenyésztés nagy mértékben irányította. Téli szállásaikat a Tisza–Duna téli legelőnek is alkalmas vidékére helyezték... Vannak községneveink a Középtisza mentén, mint: Tiszanána, Tiszaszalók, Tiszszederkény, Tiszavárkony, Tiszatarján, Mezőtárkány, Mezőkövesd, Mezőnyárad, melyek a Mátra- és Bükk-hegységben egy-két napi járóföldre megismétlődnek, pl.: Felsőnána, Egerszalók, Mátraszederkény, Sajóvárkony, Gyöngyöstarján, Salgótarján, Felsőtárkány, Erdőkövesd, Felsőnyárad stb. Ezek a nevek alkalmasint egy ugyanazon nemzetség vagy birtokos téli és nyári szállásait jelölik.”² Ezt az értékes megfigyelést azóta sem követte beható elemzés, amely a kérdést egyrészt a nomadizálás módjai és földrajzi keretei, másrészt a magyar nemzetségek szállásterületei és a magyar-

¹ *Pauler Gyula* [A magyar nemzet története Szent Istvánig. (Bp. 1900) 17, 160] a honfoglaló magyarokat még nomád pásztoroknak tartotta; etelközi nomadizálásuk ismertetésében Gardízi híradását kombinálta Rubruk-nak a mongolokról szóló leírásával, s így nyári tartózkodási helyüket fenn, északon, a télit lenn, délen, a Dnyeper és Don torkolatához közel fekvő halászó helyen képzelte el. A magyarok megtelepedéséről szólva idézte Rubruk kitűnő megfigyelését arról, hogy a mongolok úgy osztották fel Szkitiát, hogy minden főember ismerte legelőinek határát és tudta, hogy hol kell legeltetnie télen és nyáron, ősszel és tavasszal. [Vö. *Wyngraert, A. van den*, *Sinica Franciscana*. (Quaracchi — Firenze, 1929) 172; *Györffy Gy.*, Napkelet felfedezése. (Bp. 1965)

122]. *Hóman Bálint* [A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. (Bp. 1923) 26–27, 43] már a magyarok félnomád voltát hangsúlyozta; házakból álló téli és sátrakból álló nyári szállásokat tételezett fel, melyeket a nemzetség vagy család fejeiről neveztek el, továbbá feltette, hogy a törzsi területen belül a nemzetségeknek volt téli és nyári szállástelepe [Vö. *Magyar történet I*⁶ (Bp. 1939) 124.]. *Györffy István* a honfoglaló magyarok téli szállását karakirgiz, baskir és kazáni tatár analógiák alapján szilárd építményekkel képzelte el. [Az Alföld ősi településmódja. MSz 2 (1928) 316, *Ua.*, Magyar falu — magyar ház. (Bp. 1943) 80.].

² A magyarság néprajza. II. Bp. é. n. (1934) 108–109.

országi helynevek típusai figyelembevételével vizsgálta volna.

A helynévtípusok vizsgálata nyilvánvalóvá teszi, hogy földrajzi köznevek, mint pl. a *nyár* fanévből képzett *Nyárád*, vagy a *köves* jelzőből képzett *Kövesd* helynévpár nem vonható be ilyen vizsgálatba. Ugyancsak nem alkalmasak erre az országszerte található törzsi helynevek, mint *Tarján* és *Várkony*. Viszont jogosult a X—XI. században élt birtokos főemberek, mint pl. *Szalók*, *Nána* nevének kettős előfordulásában téli és nyári szállást keresni.

Amikor Györffy István a fenti nevekben „ugyanazon nemzetség vagy birtokos téli és nyári szállásait” sejtette, nemzetség szón a „de genere” szóval jelölt úri nemzetséget értette, amilyen pl. a *Szalók*. Minthogy ezek általában egy-egy Szent István-kori birtokostól leszármazó családok³, kettős birtoklásuk alkalmasint visszavezethető téli és nyári szállásra. Tévedés volna viszont az úri nemzetségen törzsi alcsoportot érteni, még ha egy-egy úri nemzetség eredetét tekintve visszavezethető is egy-egy olyan nemzetségre, aki a X. században egy törzsi alcsoporton uralkodott. A továbbiakban élesen meg kell különböztetnünk kétféle „nomadizálást”: egyrészt a törzsi keretekbe szervezett félnomád nép téli-nyári levegőváltását, másrészt a főemberek téli és nyári szállásváltását.

A honfoglaláskori magyar nép életmódja a „félnomád” szóval jellemezhető. Kétségtelenné teszi ezt az a hiteles leírás, amelyet a mohamedán geográfusok jegyeztek fel az etelközi magyarokról. Eszerint a magyarok a telet halászva a folyóparton töltik, nyáron pedig állataikat friss legelőkre hajtva vándorolnak. Emellett sok szántóföldjük van.⁴ Szabó István tette érthetővé e forráshelyet néprajzi analógiák segítségével. Eszerint a magyarok állandó téli szállásai a folyók mentén sorakoztak; tavasszal ezek szomszédságában szántottak és elvetették a gabonát; ezt követően kihajtották állataikat a meghatározott nyári legelőre, aratás idejére pedig visszatértek a téli szállás közelébe.⁵ Ez a gazdálkodási mód a folyókkal átszabdalt dél-orosz steppén és a Kárpát-medencében egy a folyóra merőleges elmozdulást jelent a folyó-

menti téli szállás és a belső nyári legelők között. Minthogy a rövid nyári időszak helyváltoztatással telik el, állandó nyári szállás nem alakulhat ki.

Ellentétes ezzel a főemberek vándorlása, amennyiben ez a folyóval párhuzamosan zajlik egy alacsonyabban fekvő téli udvarhely és egy magasabban fekvő nyári szálláshely között, és a kettő között többnyire nagy távolság van. A főemberek szállásváltásáról a mongolkori utazók adnak szemléletes képet, akik egy ideig maguk is részt vettek a mongol kánok szabályozott vándorútján. Plano Carpini 1246-i útjáról a következőket írja: a Dnyeper nyugati „partja mentén Korenza nomadizál, a túloldalon levő rónaságon pedig Mocsi, aki rangosabb Korenzánál; a második folyó a Don, emellett egy bizonyos Karbon nevű vezér jár, akinek Batu nővére a felesége; a harmadik, a Volga... partját Batu járja; a negyedik folyónak Jajik [Urál] a neve, két ezredes járja, egyik az innenső, másik a túlsó parton. Télen valamennyien leereszkednek a tengerhez, nyáron meg ugyanazt a folyót követve felhatolnak a hegyekig.”⁶ A mozgó tábor téli és nyári végpontjánál egy-egy udvarhely függvényeként állandó település létesült. Rubruk szerint 1253-ban a Don mentén Batu fia, Szartach nomadizált; útjának északi (nyári) végpontján, „a keleti oldalon egy falut létesített oroszokból, akik csónakjaikkal a követeket és kereskedőket átviszik, ... augusztus beköszöntekor kezdenek visszafelé ereszkedni, azért egy másik falu van lejjebb, ahol télen kelnek át a követek.”⁷

Hasonlóan két állandó telep alakult ki a Volga balpartján. Batu ingamozgásának északi végén orosz révészekből és mohamedánokból egy új falut (*nova villa*) telepített.⁸ Ez a település feltehetően azonos a Szaratov melletti Ükek faluval, amely az Aranyhorda kánjai idejében a nomadizálás felső végpontja volt, s ahol 1923 előtt három mongol bálványkép került elő, az egyik ezüstből. Az *ükek* szó Mahmūd al-Kāšgari X. századi közép-török szótára szerint kőtornyot jelent, ami az átkelőhely erődítéséről tanúskodik.⁹ Az alsó végpontnál, ahol a Volga ágakra szakad, Batu udvarhelyén palotát építtetett; ezt nevezték Szarajnak. Közelében, a Volga deltájában egy régi város, Szumerkent (a

³ Györffy Gy., *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. (Bp. 1959) 14.

⁴ Pauler Gy.—Szilágyi S., *A magyar honfoglalás kútfői*. (Bp. 1900). (Továbbiakban: MHK) 168—169; Czeglédy K., *A magyarság őstörténete*. Szerk.: Ligeti L. (Bp. 1943) 106—107; Ibn Rusteh: *Les atours précieux* Ford.: Wiet, G. (Le Caire 1956) 160.

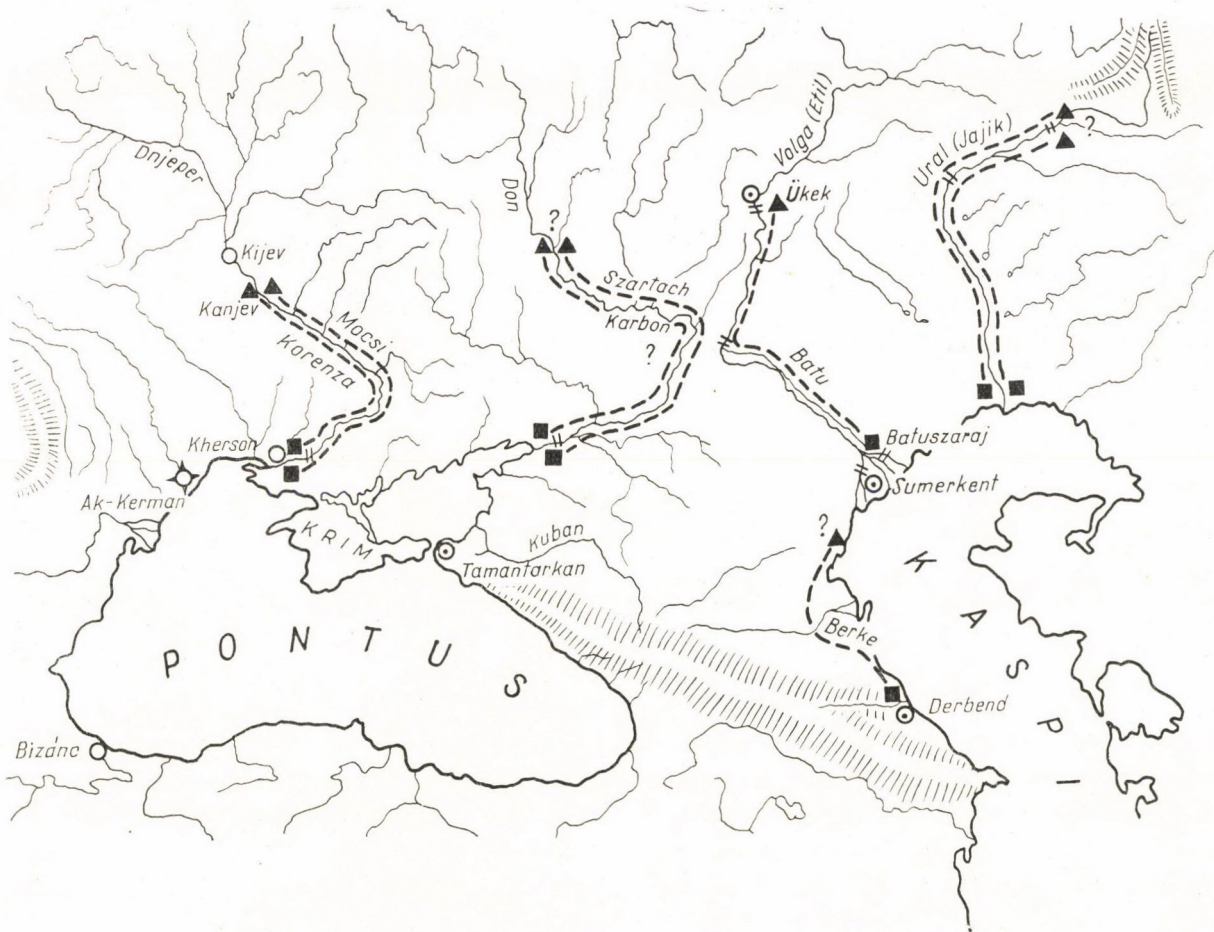
⁵ A falurendszer kialakulása Magyarországon. X—XV. század. (Bp. 1966) 14—35.

⁶ Györffy Gy., *Napkelet* ... 96.

⁷ Uo. 138.

⁸ Uo. 146.

⁹ Az Ükekre és a későbbi káni székhelyekre vonatkozó adatokat l. Spuler, B., *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland*. (Leipzig 1943) 210, 264—270 és Index 553 alatt; Abū l'Fidā adatának *Südpunkt* értelmezése (265., 8. j.) tévedésen alapul. Vö. Brockelmann, C., *Mitteltürkischer Wortschatz* (Leipzig 1928) 235.

1. kép. Mongol főemberek téli és nyári szálláspárjai Kiptsakban
 Рис. 1. Зимние и летние парные стоянки монгольской верхушки в Кипчаке
 Fig. 1. Les résidences d'hiver et d'été des princes mongoles à Qiptchaq

- ▲ Nyári szállás — Летняя стоянка — Résidence d'été
- Téli szállás — Зимняя стоянка — Résidence d'hiver
- Meghatározatlan időben lakott szállás — Стоянка, населенная в неустановленное время — Résidence habitée dans un temps indéfini
- Régi város — Старый город — Ville ancienne
- ⊙ Mohamedán telep — Магометанская стоянка — Habitation musulmane
- ◊ Vár — Замок — Château-fort
- = Rév — Переправа — Passage
- Szállásváltó út (ősz—tavasz ingajarat) — Путь кочевий (осенних и весенних) — Route pour changer de résidence (navette d'automne et de printemps)

mai Asztrahán) terület el; alán és mohamedán lakóiból s néhány hozzájuk telepített németből következtetve iparosok és kereskedők lakták. Ezek az uralkodó szolgálatára voltak rendelve¹⁰ (1. kép).

Hogy a fejedelmek vízparti vándorlása nem mongol sajátosság volt, arra a kazár és a bolgár fejedelmekre vonatkozó utalásokból következtet-

hetünk. Jehudah ha-Levi arabul írt művében (1140) a kazár kagán és a nagyvezér megtérésének legendája kapcsán említi, hogy a tenger mellett vándoroltak a Varšán hegyekig, a Kaukázus keleti végéig.¹¹ Ibn Fadhlān említi, hogy a volgai bolgároknál való tartózkodásakor (922) a fejedelem levonult a Volgába folyó Džaušir folyóhoz, és két

¹⁰ Györffy Gy., Napkelet... 211—212.

¹¹ Marquart, J., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. (Leipzig 1903) 19; Dunlop, D. M., The History of the Jewish Khazars. (New York 1967) 116—119. Hogy a Volga torkolatánál fekvő Itil főváros és a Kaukázusban, a Kuma-torkolatnál fekvő Balangar, melyet Mas'ūdi régi székhelynek mond [vö. Marquart, J., i. m.

15—16, 490; Czeglédy K., Névtudományi vizsgálatok. Szerk.: Miksey S. (Bp. 1960) 120, 122], nem jelöl-e egy ilyen útvonalat, további vizsgáldást igényel. Annál valószínűbb, hogy Taman-tarkan város a Kubán torkolatánál a hasonló nevű türök főember téli szállása volt. Vö. Németh Gy., A honfoglaló magyarság kialakulása. (Bp. 1930) (továbbiakban: HMK) 81.

hónapi otttartózkodás után tovább akart vonulni a szuvar-bolgárokhoz.¹² Ezek az alkalmilag említett vonulások valószínűleg a rendszeres vízmenti vonulások részei. A kazár városok lakói nyáron szintén kiköltöztek, de csak a városokat környező mezőkre, ahol szántottak és vetettek is.¹³

Lényegesen eltért ettől a belső-ázsiai nomadizálás módja. Anélkül, hogy e hatalmas tárgykört akár csak vázlatosan is ismertetni akarnám,¹⁴ néhány jellemző vonást ragadok ki.

Belső-Ázsiában a természeti viszonyok kényszere alatt az egész nép hosszabb vándorútra kelt. Egy-egy nemzetség rendszerint egy-egy folyó mentén nomadizált, a nyarat a folyó forrásvidéke táján, a hegyekben töltve, a telet pedig az alsó szakaszon, a síkságon. A Mongolok Titkos Történetében nem egy helyen találunk erre utalást, pl. (28) „Düjren hegyének északi oldaláról, a Tönggelik patak mentén lefelé vonulva, egy csapat nép jött ide, nyáját legeltetve”. E felett a nép, ill. nemzetség felett szerezték meg Dzsingisz elődei az uralmat. (72) „... vonuljatok tovább. Így beszéltek és másnap reggel a tajesiut Tarkutaj-kiriltuk, Tödöen girte meg a többi tajesiut megindult az Onon folyó mentén lefelé.”¹⁵

Radloff a múlt században írta a karakirgizekről, hogy ezek nem aulonként szétszórva nomadizáltak, hanem egy-egy nemzetség jurtaí télen egy-egy folyóparton megszakítatlan sorban, olykor 20 verszt hosszúságban sorakoztak, nyáron viszont ugyanezt a rendet megtartva vonultak mind magasabba a hegyekbe, míg elérték a nemzetség nyári legelőit.¹⁶

A folyóknak szerepe volt a belső-ázsiai kánok vándorlásainak útvonalában is. A titkos történet szerint Dzsingisz nyári szálláshelye a Burkan kaldun hegység (a mai Kentej) keleti végén volt, ahol az Onan folyó Szenggür mellékága és a Kerülen folyó Būri mellékága eredt.¹⁷ Ezért tudta Rubruk úgy, hogy Dzsingisz első udvara az Onan-Kerülen nevű helyen volt.¹⁸ A nemzetségi gyülekezőhely a Kerülen folyó Ködee nevű szigete volt, ez a hegytől délre a sík vidéken feküdt. A sziget

egyik részét a Dzsingisz nemzetségével rokon Dzsürkin nemzetség birtokolta. A Ködee szigeten gyűltek össze 1228-ban Ögödej kán megválasztására a Dzsingiszida hercegek és hercegnők, a fejedelmi vők, a tümenek (tízezredek) és ezredek parancsnokai; itt gyűlt össze a kuriltáj, amelyen a titkos történet írója művét befejezte. Ong kán, majd Dzsingisz kán egyik téli szállása, a *Kuba kaja* valószínűleg ettől nem messze a síkságon terült el.¹⁹

Dzsingisz emellett más szálláshelyeket is létesített a levert népek területein; így szerezte meg pl. Ong kán palota-jurtáját a Tola menti fekete parti erdőben, ahol telet; így nyaralt a najmanok legyőzése után az Irtis forrásainál, a tangut fejedelem leverése után pedig az Alasan hegységben.²⁰

Amikor Plano Carpini részt vett Gűjük kán megválasztásán, ez Karakorum közelében, az Orchon folyó partján elterülő Arany ordának nevezett udvarhelyen történt; tőle 3–4 mérföldre terült el a kán fő udvarhelye, a Sira orda, amely fehér vagy sárga udvarnak fordítható. Emellett Gűjüknek volt egy udvara messzebb nyugatra, 3 heti lovaglóútra, ahol első felesége lakott, s amely Rubruk szerint Gűjük kisiára maradt.²¹ Figyelemre méltó, hogy a fejedelmi központ más esetben is „arany” melléknevet kapott. Ez az eredete az „Aranyhorda” névnek, és jellemző, hogy a Volga parti új Szarajban a XIV. században a palota neve *Altin taš* 'arany kő' volt.²²

Jobban vagyunk tájékozódva a Gűjük kánt követő Mönge kán vándorlásáról. Téli szállása, ahová Rubruk 1254-ben megérkezett, egy síkságon feküdt, azon a ponton, ahonnan 20 napi úttal Kínába lehetett jutni. Tavasszal megindultak észak felé, és útba ejtették az Orchon folyó mellett fekvő Karakorumot, ahol a nagykán évente kétszer tartózkodott, őszi és tavaszi vándorútját megszakítva. A nyarat magasabban északon töltötte.²³

Ami az állandó udvarhelyeket illeti, a nagykán fiai különböző elfoglalt területeken külön létesítettek udvarokat. Plano Carpini szerint pl. a fekete kitajok országában „honol Ordu, aki idősebb Batu-

¹² *Zeki Validi Togan, A., Ibn Fadlān's Reisebericht.* (Leipzig 1939) 75.

¹³ MHK 154–155, 228.

¹⁴ A nomadizálás típusaival behatóan foglalkozik *Szabó István* (i. h.), de nem vizsgálja, hogy társadalmi szempontból mutatkozik-e eltérés főemberek és a köznép nomadizálása között.

¹⁵ *Ligetű L., A mongolok titkos története.* (Bp. 1962) (továbbiakban: MTT) 12, 20.

¹⁶ *Radloff, W., Aus Sibirien.* Lose Blätter aus dem

Tagebuch eines reisenden Linguistes. I² (Leipzig 1884) 527.

¹⁷ MTT 27, 28, 33, 40, 49, 55, 70.

¹⁸ *Győrffy Gy., Napkelet...* 145, 162–163, 181.

¹⁹ MTT 46, 55, 129, 156. A *Kuba kaja* aligha kereshető a Kerülen forrásánál (226. l.), mert télen a hegyekből leereszkedtek.

²⁰ Uo. 126, 128–129.

²¹ *Győrffy Gy., Napkelet...* 99–100, 163.

²² *Spuler, B., i. m.* 268.

²³ *Győrffy Gy., Napkelet...* 180, 185, 187.

nál, sőt valamennyi tatár vezér között is a legöregebb. Itt áll az ő apja ordája, ill. szálláshelye, melyet egyik felesége irányít. A tatároknál ugyanis az a szokás uralkodik, hogy a vezérek és magasrangúak szállását nem bontják le, hanem odarendelnek néhány asszonyt, akik azt eligazítják; a juttatások egy részét nekik adják, mint uruk is egykor odaadta volt”.²⁴ A hercegi udvarokat rendszerint az első feleség örökölte, utána viszont a fiúk közül általában a legfiatalabbnak jutott az apai udvarhely.

Mongólia sajátos földrajzi viszonyai miatt nem bontakozhatott ki a folyó menti vándorlás olyan klasszikus formában, mint Európában, mert a folyók teljes irányváltozása és helyenkénti elapadása más folyóhoz való áttérést tett szükségessé, emellett a hódításokkal szaporodott az udvarhelyek száma is; a hegyi nyári szállások és a síksági téli szállások váltása azonban felismerhető, és az udvarhelyek gazdasági feltételei itt is érvényesültek.

Melyek voltak az udvarhely megválasztásának gazdasági feltételei?

A fejedelemnek és nagyszámú kíséretének mindig szüksége van jelentékeny állatállományra: háttas és fejtős lovakra, a taligákat húzó ökrökre és a fő élelmiszert nyújtó juhnyájakra. Ennek a nagy állatállománynak a folytonos itatása már maga is meghatározza a víz mentén vagy víz közelben való vonulást, de azt is jelenti, hogy a nyári hegyi szállás csak legeltetésre alkalmas helyen tartható fenn: ott, ahol a völgy kitér, vagy könnyű feljárás nyílik egy hegyi legelőre.

A második szükséglet az iparcikkkel való ellátás. Belső-Ázsiában telepésekkel kifejlesztett régi városok látták el ezt a feladatot. A kánok útvonala ezekhez igazodott és bennük udvarházat emeltek. Így fejlesztette ki pl. Ögödej Ömil városát; ugyanő, Gjúk, majd Mjongge Karakorumot, Batu pedig a *Sumerkent* melletti Szarajt.²⁵ Udvarházaik közelébe kézműves szolgáltatókat is telepítettek. Így kerültek Büri herceg, majd Mjongge kán szolgálatába a Radnabányáról elhurcolt német bányászok és fegyverkovácsok. Egy-egy török foglalkozásnévből képzett helynév arra mutat,

hogy Belső-Ázsiában sem volt ismeretlen a kézműves szolgáltató falvak rendszere, amely a X. században magyar, cseh és lengyel földön elterjedt.²⁶

A harmadik, főként uralkodói szükséglet a luxuscikkekkel való állandó ellátás volt. A luxuscikk nem csupán az uralkodó és családtagjai kielégítését szolgálta, hanem eszköze volt az uralkodásnak is, amennyiben a kán ezzel jutalmazta híveit, és mint ajándék, nélkülözhetetlen kelléke volt a diplomáciai érintkezésnek. Luxuscikkek beszerzésének fő forrása pedig a távolsági kereskedelem volt. Ezért ültek rá a kánok udvarhelyeikkel a fő útvonalakra, így pl. Mjongge a Kínába vezető útra; ezért szorította ki Batu öccsét, Berkét a mohamedánok járta Káspi-tó melletti, derbendi útvonalról,²⁷ ezért ragadta kezébe Batu és fia a Volga és a Don fő révhelyeit, ezért telepítettek ide orosz révészeket és mohamedán kereskedőket.

Ezek szedtek vámot, bizonyára a volgai bolgárok módjára tizedvámot, minden szállított áru után, pl. minden tíz rabszolga után egyet.²⁸ Mint-hogy a nomád uralkodó a „békés” népeket arannyal, ezüsttel vagy iparcikkkel adóztatta, és alattvalói is kötelezve voltak bizonyos állat vagy prémadó beszolgáltatására, ezért gyakorlatilag vásárlás nélkül elégítette ki szükségleteit. A nomádok vásárai, amelyekre különféle állatokat hajtottak fel, s olykor gabonát és kézműves termékeket hoztak be, nem is az uralkodó, hanem a nép szükségleteit szolgálták. Vásárok működtek a telepésekkel felduzzasztott városokban, amelyek többnyire udvarhelyekkel voltak kapcsolatosak, pl. Karakorumban, Kajaligban, sőt Batu Volga-parti mozgó táborát is mindig követte egy mozgó vásár.²⁹

A fejedelmi udvarok mozgását és gazdasági rendszerét főként mongol példákön keresztül ismerhetjük meg, mert erre van bőséges forrásanyag. Nomád népeket említő korábbi források azonban elszórt utalásokat tartalmaznak arra, hogy a mozgó udvarok fent ismertett rendszerre általános volt a nomád és félnomád társadalmak körében,³⁰ sőt minthogy a letelepült népek, pl. korai germánok és szlávok fejedelmei hasonló módon éltek, mint a nomád fejedelmek, nem lehetetlen, hogy rend-

²⁴ Uo. 99—100.

²⁵ Uo. 70, 99, 144—145, 160, 170, 191, 211, vö. még 269 Index és MTT 132.

²⁶ Uo. 154, 244; *Heckenast G.*, Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. (Bp. 1970) 52—68.

²⁷ *Györffy Gy.*, Napkelet... 145.

²⁸ *Zeki Validi Togan, A.*, Ibn Fadlān's... 80.

²⁹ *Györffy Gy.*, Napkelet... 149, 154, 191.

³⁰ Amikor pl. a türk Tonjukuk feliratában ezt olvasuk: „mi akkor a Csupaj fennsíkon és Kara kum síkságon tartózkodtunk” [*Kakuk Zs.*, A magyarok elődeiről és a honfoglalásról kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: *Györffy Gy.* (Bp. 1958) (továbbiakban: MEH) 39], ez a kettős megjelölés téli és nyári szálláshelyre vonatkozhat. A helyek meghatározását l. *Czeglédy, K.* Acta Orient. Hung. 15 (1962) 55—69.

szeres helyváltoztatásaik mögött a téli és nyári udvarhelyek nomád típusú váltására fog fény derülni.

* * *

Az alábbiakban arra mutatok rá, hogy a mozgó udvarok rendszere jellemezte a X. századi magyar társadalom vezető rétegét is.

A X. századi magyarság belső életére nem maradt fenn egykorú forrásadat. A kor európai irodalma úgyszólván csak azt adta vissza, hogy milyen benyomást keltettek külföldön a kalandozó magyarok. Ennek a benyomásnak az alapján azonosította Regino a magyarokat a szkítákkal és ismertette életüket a szkítákra vonatkozó Justinuskivonattal, de ugyanez a benyomás vezette Böles Leót arra, hogy Taktikájában a türkök nevezett magyarok jellemzésére a VII. század eleji türkök ismertetését használja fel.³¹ Mindamellett a magyarok uralmi viszonyait megismerteti néhány olyan egykorú forrás, amely közvetlenül magyaroktól szerzett értesüléseken alapul.

Első az etelközi magyarok között járt mohamedán utazó híradása, amely Dzsajhānī révén több X–XI. századi forrásban maradt fenn. Eszerint a magyaroknak két fejedelmük van; egyik a névleges uralkodó, akinek címe kende (*k. n. d. h.*), másik a tényleges hatalmat és a katonai vezetést kezében tartó fejedelem, a gyula (*dzs. l. h.*).³² Második egykorú hiteles forrás a Georgios monachos folytatója által feljegyzett beszámoló a 895-i bolgár–magyar háborút megelőző bizánci követségről, amely szerint Nikétász Szklérosz görög patrícius az Aldunánál a magyarok fejedelmeivel, Árpáddal és Kuszánnal tárgyalt.³³ A feltétlen hitelű mohamedán és bizánci adat megegyezik abban, hogy a magyaroknak két fejedelme van. Hogy Árpád és Kuszán közül melyik viselte a névleges főfejedelem és melyik a ténylegesen uralkodó hadvezér tisztét, arra az Anonymusnál fenntartott hagyomány ad választ, amely Kurszánt Kündü fiának mondja.³⁴ Minthogy a *Kurszán* (*Curzan*)

név a régebbi *Kuszán* név szabályos fejleménye, a *Kündü* (*Cundu*) név pedig a *kende* méltóságnév változata, arra az eredményre kell jutnunk, hogy a honfoglaláskor Kuszán volt a névleges fejedelem és Árpád volt a tényleges hatalmat kezében tartó fővezér.³⁵ A honfoglalás kori fejedelemség ismeretét kiegészíti az *Annales Alamannici*-ban megőrzött egykorú feljegyzés, amely szerint a magyarok fejedelmét, Kuszált 904-ben a bajorok egy lakomán orvul megölték.³⁶

Ezt követően csaknem fél évszázadig nem rendelkezünk olyan forrással, amely a fejedelemség viszonyaiba bepillantást engedne. Egyedül Liudprand cremonai püspök említi 960 körül írt, *Antapodosis c.* művében az otthonába, Lombardiába betört és az itáliai nagyokkal kapcsolatba került magyar vezéreket, bár évszám nélkül, de a történeti körülményekből eléggé datálhatóan: 921-ben *Dursac* és *Bugat* „királyok”, 924-ben *Salard* seregvezér, 947-ben pedig *Taxis*, azaz Taksony „király” szerepelnek.³⁷ A *rex* címzés következtlen használata miatt elhelyezésük a vezérek hierarchiájában bizonytalan.

Szemponctunkból a legtöbb információt Bíborbanszületett Konstantin császár „De administrando imperio” címen ismert műve tartalmazza. A császár ui. 948-ban Bizáncban feljegyezte Bulcsu vezér és Árpád dédunokája, Tormás herceg közléseit a magyar uralkodóház és a fejedelemség viszonyairól. Ezek az információk részben történetiek, részben kortársiak. A hagyomány és a kortárs vallomásának eltérő értékéből fakad az a nagy hitelbeli különbség, ami Konstantin művében a honfoglalás előtti és a 948 körüli viszonyok ismertetésében tapasztalható. Ehhez járul a múlt, s bizonyos fokig a jelen tendenciózus ismertetése, ami főleg jelentős személyek és belső konfliktusok elhallgatásában nyilvánul meg. Legfeltűnőbb a honfoglalás kori kettős fejedelemség és Kurszán elhallgatása, bár amit e tekintetben mond, az magában rejti az egykorú források vallomásából ki-

³¹ MEH. 72, 158.

³² Uo. 52.

³³ Uo. 70.

³⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum I.* Szerk.: *Szentpétery E.*, (Bp. 1937–1938) (továbbiakban: SRH) 41.

³⁵ *Győrffy Gy.*, BpR 16 (1955) 9–40; *Ua.*, Tanulmányok... 127–160.

³⁶ Az eredetibb névalakokat (*Ungari, Bauquarii, Chussal*) őrző *Annales Alamannici* a 904. év alatt közli Kuszál fejedelem halálát (MGH. SS. I. 54), hasonlóan az *Annales Heremi*, MGH. SS. III. 140; hibásan: *Gombos, A. F.*, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. (Bp. 1937–38) I. 91, 140; a másodlagos névalakokat (*Agareni, Baiuarii, Chussol*) közli *Annales Sangallenses Maiores*

902 évet ad (Uo. 199). A humanista Aventinus kivonatában fennmaradt évkönyv szerint Kusza király vezérei 901-ben csatát veszítettek a Fischa folyónál a németekkel szemben (Uo. 915). Ha ez a híradás eredeti és nem Aventinus kombinációja, akkor nem a 904-i gyilkosságra, hanem a 901-i vesztes kalandozásra vonatkozhat.

³⁷ Uo. 1473–1474. Liudprand adatait 150 év múlva Sigebertus Gemblaciensis (Uo. III. 2126), 300 évvel később Albericus Trois Fontaines-i szerzetes kivonatolta és dolgozta be évkönyvébe (Uo. I. 25); datálásaiknak ugyanúgy nincs önálló értéke, mint a Liudprandot használó humanista Aventinus kombinációinak *Dursac*-nak és *Bugoth*-nak magyar királyokká való választásáról stb. (Uo. 346, 353–4).

hüvelyezhető valóságot. Az információ szerint a honfoglalás előtt volt egy Levedi nevű „első vajda”, akihez „nemzetségének fénye” miatt a kazár kagán kazár feleséget adott, és volt egy „másik vajda”, Álmos, akinek uralomra termett fia volt: Árpád.³⁸ Figyelmet érdemel, hogy az Árpád-házi informátor nem úgy állítja be, hogy az ő őse volt a fényes nemzetségből eredő „első vajda”, hanem elismeri, hogy volt egy másik, fényesebb vezéri dinasztia. Ez összhangban áll azzal a magyar hagyománnyal, hogy a kündü cím nem Árpádhoz kapcsolódik. 948-ban, amikor az élők emlékezetének határa kb. 880-ig nyúlt vissza, ez Magyarországon még köztudott volt, s így Konstantin informátorai sem merték letagadni. Arra viszont, hogy az egyeduralom mikor és milyen módon került Árpád kezébe, az informátor egy mesét talált ki: Levéd vajda, akinek nem volt gyermeke, önként lemondott az első vajdaságról Álmos, ill. fia, Árpád javára. Tudva azt, hogy Kuszán még a honfoglalás előtt Árpád mellett tárgyalt a bizánciakkal, hogy a honfoglalás után az óbudai Kurszán váránál volt szálláshelye, majd 904-ben a Bécsi medence felé eső országrészen bajorok ölték meg, nyilvánvaló, hogy Bulcsu és Tormás az ezt követő uralomkiterjesztésről nem óhajtották a császárt informálni, és valószerűvé akarta tenni az alábbi állítást: „Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségből lesz Turkia fejedelme.”³⁹

Az sem probléma-mentes, amit Konstantin az etelközi nyolc törzs felsorolása és a bolgár hadjárat elbeszélése kapcsán Leventéről mond: „Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejedelmük.” A jelzett időben ui. nem Liüntika volt a fejedeleme, hanem Árpád és Kurszán. Általában úgy magyarázzuk ezt a helyet, hogy itt félreértés áll fenn, amennyiben itt arról lehet szó, hogy Árpád fia, Liüntika volt a bolgárok elleni sereg vezére. Ez a magyarázat lehetséges, mindenesetre nincs összhangban a forrás más helyével, ahol Árpád négy

fiát felsorolják és Liüntika nem szerepel közte. Feltehető ugyan, hogy a két információcsoport nem egy informátortól származik, és Tormásék csak azokat a fiúkat sorolták fel, akiknek utódai Tormás idejéig éltek, mindamellett az információban másféle félreértés is lehetséges, — pl. Liüntika más időben volt fejedeleme, vagy nem Árpád fia volt, avagy az informátor összetévesztette a hasonló *Levedi* és *Levente* nevet. Mindenesetre Liüntikát az Árpád-háztól elválasztani nehezen lehet, mert a családi hagyomány nevét fenntartotta, ő utána nevezték ugyanis a XI. század elején Vazul harmadik fiát Leventének (*Luenta* ~ *Leuente*).⁴⁰

Amíg e történeti visszaemlékezések hibás volta nyilvánvaló, addig az Árpád-ház családfája, amelyben négy fiún és négy unokán kívül egy dédunoka, az informátor Tormás szerepel, a legnagyobb mértékben hitelt érdemel. Az ide vonatkozó passzus így hangzik: „... Árpád (Ἀρπαδῆς), Turkia nagyfejedelme négy fiát nemzett: elsőnek Tarhost (τὸν Ταρχατζοῦν), másodiknak Üllőt (~ Jelót: τὸν Ἰελεχ), harmadiknak Jutast (τὸν Ἰουτοτζᾶν), negyediknek Zoltát (τὸν Ζαλτᾶν), ... Tarhos nemzette fiát, Tevelt (τὸν Τεβέλη), ... Jeló nemzette fiát, Ezelech (τὸν Ἐζελεχ), ... Jutas nemzette fiát, Fajszt (τὸν Φαλιτζιν), a mostani fejedelmet, ... Zolta nemzette fiát, Taksonyt (τὸν Ταξίν). Tudnivaló, hogy Árpád fiai mind meghaltak, de unokái, Fajszt (Φαλις), Tas (Τασις) és Taksony életben vannak. Tudnivaló, hogy Tevel meghalt, és az ő fia barátunk, Tormás (Τερματζοῦς), aki minap jött fel Bulcsuval ...”⁴¹

E nevek helyes olvasatát egyrészt az teszi lehetővé, hogy közülük néhány a magyar krónikákban is szerepel (*Zulta*, *Toxun*, *Hulec*, *Tosu*),⁴² másrészt az, hogy helynevekben fellelhetőek. Egyetlen unoka neve nincs meg helynévben: Ezelech, amelyet Ézelőnek értelmeztek. Figyelemre méltó, hogy az unokák másodszori felsorolásakor, ahol az élők és elhaltak közt tesz különbséget, *Ezelech* neve már nem olvasható, viszont szerepel *Tas*, akit fentebb,

³⁸ Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Ed.: *Moravcsik Gy.*, A követség 948-i datálását l. *Moravcsik Gy.*, *Studia Byzantina*. (Bp. 1967) 329.

³⁹ Ed.: *Moravcsik Gy.*, 172–173; l. fentebb 35. j. Amíg 948-ban még Levedit mondták fényes nemzetségből eredőnek, addig a XI. század végi hagyományt tükröző Zágrábi krónika szerint már Álmos volt az, akit a többi dux közül „nemessége” és erényei miatt fejedelmevé választottak (*propter nobilitatem et virtutem electus*). SRH. I. 206.

⁴⁰ SRH I. 173, 177, 334—; *Pauler Gyula* feltette (i. m. 149), hogy a „levente” név csupán jelző és ő azonos az Árpád legidősebb fiaként említett Tarhossal. *Pais*

Dezső ezt az azonosítást újabban azzal próbálta alátámasztani, hogy a *lesz* igéből származtatott *Levente* ugyanazt jelentheti, amit *Tarqaē* ~ *Tarγυέ* törökül, amennyiben ez a *tara-* 'szétmegy, kiterjed, keletkezik' stb. jelentésű igéből származna [Névtudományi vizsgálatok. Szerk.: *Mikesy S.* (Bp. 1960) 94–95]. A jelentésazonosság azonban nincs valószínűsítve; az ige megfelelő származéka: *tarγadži* 'Auswanderertruppe, ein aus seinem Lande in ein anderes Land ziehender Stamm' [*Kínos I.*, *Sejx Sulejman Efendi's* ... Wörterbuch. (Bp. 1902) 183] a helyváltoztatás jelentéskörébe utal.

⁴¹ *Moravcsik Gy.*, i. m. 178–179.

⁴² SRH I. 41, 101, 111 et passim.

a származtatásnál nem említett. Azt hiszem, hogy *Ezelech* neve a fordításkor félreértésből keletkezett. Amikor az informátor közölte, hogy „ez Elech nemzette fiát, Tast”, s ezt a tolmács közvetítette, akkor a görög feljegyző *Tāc*-on görög névelőt érzett helytelen használatban; ezt elhagyta és az apa, *Elech* nevét a magyar *ez* névelővel tette meg személynévnek. „Ézelő” nevű családtag nézetem szerint nem volt.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a tolmács szláv ember volt. Ebből magyarázható, hogy a magyar *úr* 'törzsfő, herceg' szót részben szláv *vojavoda* (*βοέβοδος*) szóval adta vissza; a török *Ilik* nevet egyszer *Jelech* alakban közölte, ahogy Nyitra megyében őrződött meg (1156: *Jeleu* és 1211: *Jelec*),⁴³ a magyar nyelvben *Tarhos*nak őrzött *Tarkaču* név egy szláv helyneveket feltüntető Duna menti helyen 1436-ban *Tarhachya* alakban maradt fenn.⁴⁴

Amikor e származtatás hitelessége kétségen felül áll, hiba volna azt hinni, hogy Árpádnak más testvérei, fiai, unokái és dédunokái nem voltak. Elképzelhetetlen, hogy Álmos és a sok fiúval megáldott Árpád utódai „egykeztek” volna. Bizonyos, hogy ezek is többen voltak, de az informátor nem teljes családja visszaadására törekedett, hanem a kortárs hercegek Árpádtól való leszármazását adta meg. Ebből következik, hogy a családban más Árpád-házi herceggel is kell számolnunk, akinek neve helyneveinkben él, és egy-kettő talán a krónikák vezérei között is jelentkezik.

A magyar krónikák csupán az Árpád-házi királyokat adó Taksony-ág leszármazását őrizték meg, s itt is keveredik két eltérő szempont: az uralkodási és a leszármazási sorrend.

A XI. század végén írt magyar ősgesta elvesztett, de részben ennek alapján készült királylajstromot őriz a Zágrábi rövid krónika. Eszerint több vezér (*duces*) közül elsőnek Álmost választották fejedelemmé (*principalis*); őt követte a fejedelemségben fia, Árpád, őt fia (!) Taksony, őt fia Géza stb.⁴⁵ Az őskrónika felfogása, mely szerint Árpád és Taksony között más fejedelem nem volt, összhangban van Kézai krónikájával is, ez ui. Taksony

elődjéről, Zoltáról mit sem tud. Egyezik ezzel a Hartvik-féle *Vita Sancti Stephani* (1110 körül), amely Gézát a negyedik fejedelemnek mondja.⁴⁶

Anonymus, az első ismert krónikás, aki 1200 körül írt *Gesta Hungarorum*-ban Zoltát (*Zulta*) szerepelteti, mint Árpád fiát és utódját,⁴⁷ s ezzel a királyi ág leszármazását állítja be fejedelemlajstromnak. Mint köztudott, Anonymus adatainak hitelében sajátos kettősség figyelhető meg. Ahol írott forrás és családi hagyomány nem áll rendelkezésre (pl. Pannonia IX. századi vezéreit illetően), ott helynevekből és helynévmagyarázó mondákból hozott létre történeti regényalakokat, s ezeket anakronisztikus környezetbe ágyazva szerepeltette, de ahol a királyi udvarban forgó családok hagyományai alapján őseikről írt, többnyire tényleg élt elődök nevét jegyezte fel, még ha történeti szerepüket és korukat itt-ott el is vétette. Anonymus adata Zolta leszármazását illetően egyezik Konstantin feljegyzésével, a fejedelemséget illetően azonban ellentétben áll vele, mert 948-ban nem Zolta, hanem Fajsz volt a fejedelem. Az V. István kori krónikás, Ákos mester vezette be a *Zoltan* nevet Árpád és Taksony közé, ő ugyanis tévedésből az 1003 után szereplő Erdőelvi Zoltánt azonosította István király dédapjával.⁴⁸

Ami Taksony személyét illeti, őt már Liudprand említi egy 947-i kalandozás kapcsán, amikor, mint herceg, vezetett egy hadjáratot. Arról, hogy utóbb nagyfejedelem lett, egykorú külföldi forrás nem emlékezik meg, de a magyar krónikák olyan egyhangúan állítják és uralmát olyan hitelt érdemlően jellemzik, hogy nincs okunk benne kételkedni. Taksony volt az ősapja a két uralkodó ágnak: idősebbik fia, Géza 972 tájától 997-ig uralkodott. Neve, amelyet Thietmar *Deuuix* alakban jegyzett fel (I. Géza koronáján *Γεωβιτζὰς* alak áll!), a magyar krónikákban *Geycha*~*Geicha*~*Geysa*~*Geisa*~*Geiza* alakban szerepel.⁴⁹ Ez az Árpád-korban *Gyeücsa*~*Gyeicsa* alakban hangzott, míg mai magyar helynevekben *Décse*~*Décs*, szlávok lakta vidéken pedig *Devicse*~*Divics* formában őrződött meg. Fia, István király Thietmar szerint eredetileg *Waic* nevet viselt.⁵⁰ Taksony ifjabbik fiának, Mihálynak,

⁴³ *Kniezsa I.*, Sz 73 (1939) 175; *Erdélyi L.*, A Pannoni Szent Benedek rend története. I. Bp. 1902— [továbbiakban: PRT] 622.

⁴⁴ Pozsonyi káptalan It. Capsa Cruciferorum 3, 6, 1.

⁴⁵ SRH I. 206.

⁴⁶ Uo. II. 403, vö. uo. 378.

⁴⁷ Uo. I. 101, 105—111.

⁴⁸ Uo. 285, 316. E forráshely kritikájához vö. *Györffy Gy.*, Krónikáink és a magyar őstörténet. (Bp. 1948)

169. Itt jegyzem meg, hogy a *Solt* helynév nem azonosítható *Zolta* herceg nevével. *Solt* főur 1130 körül élt: SRH. I. 435—.

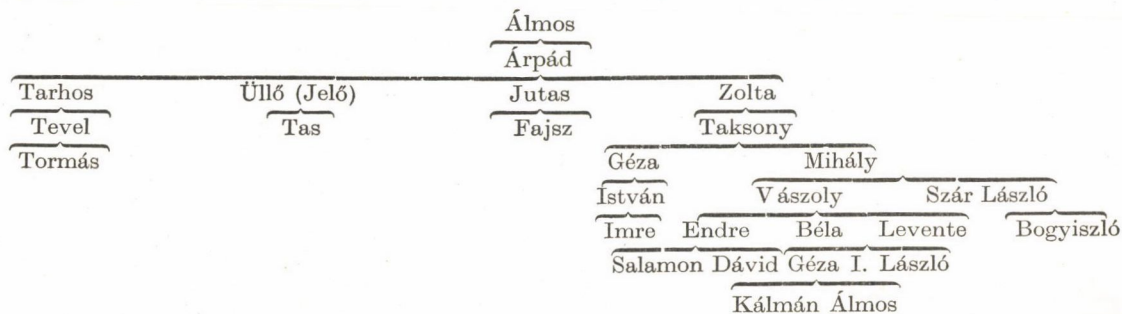
⁴⁹ *Gombos, A. F.*, Catalogus . . . III. 2203; *Moravcsik Gy.*, Emlékkönyv Szent István Király halálának kilencszázadik évfordulóján III. (Bp. 1938) (továbbiakban: SzIEml) 447; SRH I. 523. Vö. *Czeglédy K.*, MNy 52 (1956) 325—.

⁵⁰ *Gombos, A. F.*, Catalogus . . . III. 2203.

valamint két fiának, Vászolynak (*Wazul*) és Szár Lászlónak (*Ladislaus Calvus, Zaar Ladislaus*)⁵¹ pogány magyar nevét nem ismerjük.

Biztosan az uralkodóházhoz kapcsolható az István ellen fellázadó trónkövetelő Koppány (*Cúpan dux Symigiensis*), akinek apja, Zerind (*Calvus Zyrind*) Géza idejében a dukátusban részesült. Arra nézve viszont, hogy Zerind melyik Árpád-házi herceg fia volt, a XI. század végén írásba foglalt krónikafejezet nem ad útbaigazítást.⁵²

A biztosan ismert Árpád-házi családtagok lezármazása a XI. század végéig így állítható össze:

Áttekintve a honfoglalás kori kettős fejedelemségre és Árpád leszármazottaira vonatkozó biztos adatokat, mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy van-e jogunk a fejedelmek és hercegek nevéből azok szálláshelyeire következtetni.

Köztudott, hogy a magyar települések nagy része a XII. század végéig az első birtokos nevét kapta, oly módon, hogy a személynévhez képző, rag vagy értelmező nem járult. Emellett korán megjelent az *-i* képző, más szóval birtokjel (*Borsi, Bori* stb.).⁵³ Jelentékeny építmények esetében, mint pl. *vár* vagy *lak* előfordul ezekkel való összetétel is (pl. Csanád vára, 1086: Ketellaka). Arra nézve, hogy ez a helynévadási mód az uralkodóház tagjaira is érvényes volt, a XI. század végén írt magyar krónikában egy közvetett adattal rendelkezünk. Ész szerint Taksony vezér dédunokáját, Leventét Taksony falu körül temették el, ahol maga Taksony is pogány módon el volt temetve.⁵⁴ Ha az iránt merülhet is kétség fel, hogy Taksony tényleg itt volt-e eltemetve, azt a krónikaíró szem-

tanúktól hallhatta, hogy az 1050 körül meghalt Levente temetkezőhelye Taksony mellett volt, s valószínű, hogy dédapja udvarhelyén lakott. Anonymus szerint Tasvására (*forum Thosu*) Tas vezéről kapta nevét.⁵⁵ Ez a névadás az államalapítás idejétől annyiban módosult, hogy István király kiépítette a királyi udvarhelyek rendszerét, és ezek országszerte *Udvar~Udvarhely* elnevezést kaptak, míg a hercegek újonnan választott udvarhelyeit továbbra is nevükről nevezték (pl. *Bonuzló-ét Bogyiszló-nak, Domozló-ét Domoszló-nak*).⁵⁶

Amíg a korai magyar szálláshelyeknek és ud-

varhelyeknek sima személynévvel való elnevezése kétségbevonhatatlan tény, addig kételyként merülhet fel, hogy a fejedelmi család tagjainak és a vezéreknek a nevét később nem viselték-e, és nem később élt személyek szálláshelyét, birtokát tulajdonítjuk-e X. századi fejedelmeknek és hercegeknek.

A személynév-divat társadalmi elemzése arra az eredményre vezet, hogy ez az ellenvetés indokolatlan.

Ha a fentebb felsorolt Árpád-házi hercegek neveinek Árpád-kori elterjedtségét vizsgálóra vesszük, mindenekelőtt az tűnik fel, hogy a kb. 200 úri nemzetség több ezer tagja közül egyetlenegy sem viselte Árpádtól leszármazó herceg nevét. Első pillanatra azt gondolhatnánk, hogy valamiféle tilalom állott fenn, valamilyen névmágia okozta e nevek kerülését. Ez a feltételezés azonban tüstént elesik, ha azt észleljük, hogy szolgálakra és jobbágyokra ilyen tilalom nem hatott, ezek ui. viselheték Árpád-fiak nevét, így pl. a bakonybéli össze-

tum' jelentése van, és ez a helynév szóval összekapcsolva fokozottan képzavarhoz vezet. Ennek elkerülése végett helyesebbnek tartanám a *puszta* szónak a mai nyelvben elterjedt, igen kifejező *sima* szóval való feleserését, pl. *sima személynéves helynév*.

⁵⁴ SRH I. 344.

⁵⁵ Uo. 63.

⁵⁶ A XI. század második felében élt, ismeretlen származású Domoszló hercegre I. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I. 4 (Bp. 1885—91) [továbbiakban: Mon. Vat.] 579.

⁵¹ SRH I. 172—173, 206, 311 és passim. A származtatáshoz vö. Váczy P., Levéltári Közl. 18—19 (1940—41) 334.

⁵² SRH I. 313. Vö. Györffy Gy., Somogy megye levéltárának évkönyve. I. (Sajtó alatt.)

⁵³ Bárczi G., A magyar szókinés eredete.² (Bp. 1958) 158—160; Kálmán B.: A nevek világa. (Bp. 1967) 170—175. Nyelvészeink *Kniezsa István* alapvető munkássága óta használják a *puszta személynéves helynév ~ puszta személynévből képzett falunév ~ puszta személynév helynévként* kifejezéseket. Az ilyenféle megnevezés azonban megítévesztő, mert a *puszta* szónak elsősorban 'deser-

írásban (1086 és után) *Jutus* lovász és *Wazil* szolga szerepel, 1075-ben *Deucha* centuriót és 1262-ben *Geisa* várjobbágyot említenek oklevelekben.⁵⁷

E jelenség gazdasági okokra vezethető vissza. A korai Árpád-korban birtokügyben általában nem oklevéllel, hanem tanúkkal igazoltak, a tanúk pedig tudták, hogy a birtokos nevéől nevezik a birtokot, tehát a birtoknév alapján következtetni lehet a birtokosra. Ebből pedig az is következik, hogy ha egy birtokos fiát egy Árpád-házi herceg vagy idegen nemzetségtag nevére keresztelte, kitétte fiát és utódait annak a veszélynek, hogy róla elnevezett birtokára, a rajta levő szolgálkával és állatokkal együtt, igényt formál a név eredetibb viselőjének jogutóda. Hogy ilyen eshetőséggel számoltak még a XIV. század elején is, arra Becsei Töttös esetét hozhatom fel, aki 1308-ban sógorágban volt a Becse-Gergely nembeliekkel, de miután megszerezte a Becse-Gergely nembeli Bot ispán alapította Botmonostort (a mai Bátmonostort) és 100 márka lefizetésével elismertette magát a Becse Gergely nemből származónak, mint Bot jogutóda Alföld-szerte kezdte összevásárolni a *Bot* névvel kezdődő birtokokat pl. *Bot-anya* (a mai Battonya), *Bodgorzsája*, *Botalja* vagy *Patala* stb. Nyilván annak tudatában tette, hogy nemcsak az oklevél bizonyít, hanem a személyről elnevezett helynév is.⁵⁸

Ezek a szempontok megerősítik azt a történe-szeink által eddig is vallott nézetet, hogy a fejedelmek és hercegek neveiből képzett helynevek udvaruk helyét jelölik. Ezek sorát újabban Heckenast Gusztáv állította össze idézett munkájában. Ebben rámutat, hogy a foglalkozásnévből képzett falunevek, amelyek udvari szolgálónépek falvait jelölik, javarészt a X. századi fejedelmi és hercegi udvarhelyek körül csoportosulnak, s így eredetileg nyilván ezek ellátását szolgálták.⁵⁹ A szolgálónépek falvai azonban az udvartartásoknak csak egy fajta szükségletét és egyféle módon elégítették ki. Telepített kézművesek város helyeken, romos régi városokban is dolgoztak a fejedelmek számára, külföldi luxuscikkeket pedig a fő révhelyek és útcsomópontok kézbentartásával és folyamatos vámolásával szereztek. Ezek meglátogatása, valamint a fejedelmet és kíséretét ellátó hatalmas jó-

szágállomány téli-nyári levegőváltása az udvart mozgásra, szabályozott helyváltoztatásra kény-szerítette.

Az alábbiakban azt mutatom be, hogy az ural-kodók és főemberek, valamint önálló családtagjaik országszerte rendelkeztek téli és nyári udvarhely-lyel, amelyek megválasztásában pontosan azok a szempontok érvényesülnek, ami a mongoloknál is megfigyelhető, s a téli és nyári udvarhely közötti rendszeres ingamozgás lehetőleg egy folyóparton zajlott le.

Az udvarok helyét általában a főemberek nevé-ből képzett helynevek árulják el, s ilyenén funk-ciójukat valószínűsíti sajátos földrajzi helyzetük és bizonyos települési környezet (régai városok, várak szomszédsága, fő révhely és mohamedán-böszörmény település közelsége, szolgálónépek fal-vainak környezete).

A vizsgálódásnál Budapest honfoglalás kori tör-ténetéből indulok ki. Ennek a tárgynak Anonymus regényes gestájában két fejezetet szentelt. Az Árpád-kori Magyarországnak két vidéke van, ame-lyet Anonymus otthonosan ismer: a Felső-Tisza vidék és Pest-Buda környéke. Főként ez vezetett arra, hogy Anonymust a Felső-Tisza vidékről szár-mazónak tartsam, és egyházi hivatalát a budai prépostságban keressem, amelyet III. Béla idejé-ben volt notáriusok nyertek el.⁶⁰ Anonymus kitű-nően ismerte a pest-budai helyi hagyományokat, s ezeket feltehetően budai káptalani feljegyzésekkel is módjában állt kiegészíteni. Szerinte a honfoga-láskor a mai Budapest területén két vezér válasz-tott szálláshelyet magának: Csepel-sziget Árpád nyári szálláshelye lett, míg „Kündü fia” Kurszán vára Óbudán emelkedett.

Ez a településrend régebbi elképzések szerint érthetetlen volt. A magyar krónika vezérnévsorá-nak összeállítója úgy próbálta a hét vezért elhe-lyezni, hogy az ország különböző pontjain jelölte meg azt a helyet, ahol sátrukat felütötték: Árpádot pl. a királyi székhely, Székesfehérvár mellé, Künd vezért pedig távolabb, a Nyírség tájára helyezte.⁶¹ Részben ez a krónikás kombináció vált alapjává Hóman elképzésének, aki a krónikák és Anony-mus eltérő vezérnévsorainak és vezéri szálláshe-lyeinek egyeztetésével próbálta a vezéri szállás-

⁵⁷ PRT VIII. 269, 271; Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Szerk.: *Knauz F.*, (Strigonii 1874—1882) [továbbiakban: *Knauz*] I. 56; Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. (Pest, Bp. 1860—1874) [továbbiakban: *Wenzel*] III. 28.

⁵⁸ *Karácsonyi J.*, A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. (Bp. 1900) 226; *Györffy Gy.*, Az Árpád-

kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I. (Bp. 1963) [továbbiakban: Geogr. hist.] 702, 842.

⁵⁹ L. 26. j.
⁶⁰ *Györffy Gy.*, Irodalomtörténeti Közl. 74 (1970) 11—13.

⁶¹ SRH I. 166—167, 290—292.

területeket kikombinálni.⁶² A kétféle vezérnévsor forráskritikai vizsgálata azonban megingatta ennek az elképzelésnek alapjait,⁶³ a vezéri szállásterületekről vallott elképzelés pedig nem felel meg annak, amit egykorú feljegyzések alapján a nomád szállásvizonyokról tudunk, s így az amúgy is ellentmondásos kép revízióra szorul.

A nomád udvarhelyek vizsgálatából leszűrt kép viszont összhangban van azzal, amit Anonymus a Buda környéki vezéri szálláshelyekről ír.

Anonymus műve 44. fejezetében elmondja, hogy Árpád a Vajas melletti, Bodrogvár közelében levő táborhelyéről a Duna mentén a Nagy szigetig, azaz a Csepel-szigetig jött fel, s a sziget mellett ütött tábort, majd bevonulva a szigetre, ezt kijelölte vezéri szigetnek, ahol ménését helyezte el, s itt áprilistól októberig tartózkodott.⁶⁴

A sziget egyik bejárójánál csakugyan találunk Árpád-házi udvarhelyet, melyet Taksonyról neveztek, s ez a sziget X. századi fejedelmi használatát bizonyítja. Emellett már István király az *insula Schepel* csikótizedét a zalavári apátságnak adta,⁶⁵ ami bizonyítja, hogy az uralkodó egyik ménését itt tartották. Az egyébként hamis zalavári összeírás e része XI. századi forrásra vezethető vissza,⁶⁶ s mivel csak ebben és Anonymus művében jön elő az *insula Sepel* név, — a szigetet ui. a XII. századtól kizárólag Nagy szigetnek hívták, — feltehető, hogy Anonymus a Buda vidéki hagyományokat e helyütt írásos feljegyzéssel egészítette ki. A fentiek alapján elfogadható, hogy a honfoglalás után a Csepel-sziget Árpád nyári szálláshelye és ménésének őrzőhelye lett.

Bár Anonymus szerint Árpád korábbi táborhelye a Vajas mellett, a bodrogi részekén volt, és itt, Aranyánban, a XI. században csakugyan volt egy hercegi udvarhely, Árpád Duna menti szállásváltó útját nem a balparton, hanem a jobbparton kell keresnünk. A besenyő veszély miatt ui. a magyar törzsfők és nemzetségfők országszerte a fő folyók nyugati oldalán választották meg szálláshelyeiket és építették ki földvéraikat.⁶⁷ Összhangban van ezzel, hogy Árpád udvarhelyének hely-

névben a dunántúli oldalon maradt emléke: Pécs alatt van *Árpád* falu, ma Pécs külvárosa. Ez lehetett végleges téli szálláshelye, ahová a Csepel-szigetről a Lóréven átkelve a jobb parton jutott el. S amint Batu útjának téli végpontját egy régi kézműves város közelébe helyezte, ugyanilyen megfontolás vezethette Árpádot téli udvarhelye megválasztásánál. Az antik Sopianae romjait a IX. században a salzburgi püspök kapta meg, s keze alatt *Quinque basilicae* forgalmas vámhelyé, szőlőművelők telephelyévé vált.⁶⁸ A honfoglaláskor bizonyára nem aludt ki benne az élet; a nomád fejedelmek a szeszes italokat eléggé kedvelték, a kézműveseket pedig igen megbecsülték, és munkájukat nagy értékekkel jutalmazták.⁶⁹

A csepeli nyári szállás és a Pécs melletti téli udvarhely közötti útvonalon két fontos révhely került Árpád ellenőrzése alá, a szekesői rév, ahonnan Szeged felé a böszörményekről nevezett „Káliz út” vezetett és a szigetfői (rácalmási) rév, az egyik fő Árpád-kori átkelőhely.⁷⁰

Árpád Duna-jobbparti partvonala felett azonos módon ismétlődik meg Árpád vezértársának, Kurszának szállásrendje (2. kép).

Anonymus műve 46. fejezetében a megyeri révről szólván elmondja, hogy Árpád Attila városát, azaz Aquincumot várával és a környékkel együtt Kündü fiának, Kurszának engedte át, s e várat róla Kurszán várának nevezik.⁷¹ XIV. századi oklevelekből megállapítható, hogy Kurszán vára a mai óbudai nagyméretű katonai amphi-teatrummal azonos. Kurszán itteni megtelepedését igazolja, hogy az Árpád-korban Pest és Pilis megyében feküdtek a Kurszántól leszármazó Kartal nemzetség maradvány birtokai.⁷²

Kurszán vára egy nagyobb települési együttes része volt, melynek magjában Aquincum, a római Pannónia romos fővárosa helyezkedett el. IX. századi újjáéledésére nincs adatunk, de ha ez nem is következett volna be, mint romváros is magában hordta a kifejlesztés lehetőségét, mert az idegenből elhurcolt kézműveseknek, akiket nem lehetett a pusztába kirakni, félig kész telephelyet kínált.

⁶² A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. (Bp. 1923) 41—42; Magyar történet. I⁶ 144/145 térképmelléklet. Ezt vette alapul *László Gy.* is: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Valóság 13 (1970) 62. *Hóman Bálint* utóbb némelyest módosított e képen: Szent István (Bp. 1938) 57.

⁶³ *Győrffy Gy.*, *Kronikáink* . . . 96—124.

⁶⁴ SRH I. 88—89.

⁶⁵ PRT VII. 494.

⁶⁶ Erre mutat pl. a XI. századi szóhasználatot tükröző *civitas Colon* kifejezés.

⁶⁷ Vö. *Győrffy Gy.*, *Cahiers de civilisation médiévale*. Poitiers. 12 (1969) 140.

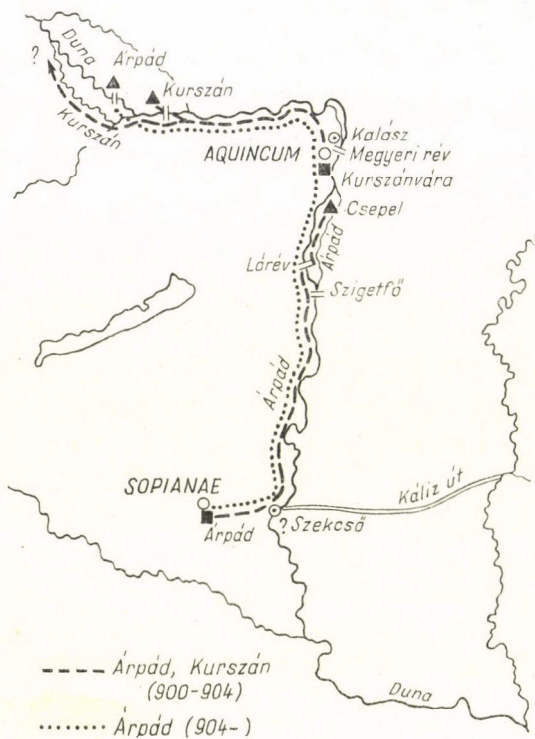
⁶⁸ *Győrffy Gy.*, *Geogr. hist.* I. 356, 359.

⁶⁹ Priscos rhétor Attiláról, Zemarchos a türk Istemi jabguról, de kivált Plano Carpini és Rubruk a mongol kánonokról ezt eléggé tanúsítják.

⁷⁰ *Győrffy Gy.*, *Geogr. hist.* I. 383, 703; *Csánki D.*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—V. (1880—1913) [továbbiakban: *Csánki*] III. 351.

⁷¹ SRH I. 95.

⁷² L. 35. j.

2. kép. Kurszán és Árpád fejedelmek partvonalai.
Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt.
Рис. 2. Береговые линии князей Курсана и Арпада.
Пояснение условных знаков на рис. 1.
Fig. 2. Les lignes de rivage des princes Kurszán et Árpád
Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

A fejedelmi udvarhelyet Fehéregyházánál sejtjük, ahol utóbb Árpádot eltemették. A megyeri rév volt fő révhelye, amit két, a steppei révekre is jellemző etnikum ottlakása valószínűsít: a rév budai oldalán egy szláv kerámiás falu maradványai szlávok jelenlétét igazolják, s a föllette levő *Kalász* falu oklevelesen igazolhatóan böszörmény kálizok lakhelye volt.⁷³

Kurszán vára, ill. Óbuda biztosan téli szálláshely volt, mert alatta, a Csepel-szigettől Árpád partvonala kezdődött. Ez azt jelenti, hogy Kurszán tavasszal, a Duna jobbpartján felfelé haladva nomadizált. Nyári szálláshelyét szintén egy helynév árulja el, egy még nagyobb szigeten, mint a Csepel-sziget: a Csallóközben. A Tany melletti *Korzán* víznév, melyet egy 1268-i oklevél említ, bizonyára azt a helyet jelöli, ahol Kurszán ménését tartotta. A közeli Szakállas faluban még 1285-ben is laktak királyi lovászok.⁷⁴

Mivel a bajorok 900-ban az Enns folyóig húzódtak vissza, feltehető, hogy Kurszán a Duna

mentén feljebb is hatolt, elérve a Bécsi-medence szélét. Valószínűleg nyaralóhelyén következett be, hogy 904-ben a bajorok egy lakomán orvul megölték.⁷⁵

Kurszán halálával Árpád az egyeduralmat magához ragadta, és kiterjesztette fennhatóságát a kende területére: Kurszán vára és Duna-menti partvonala Árpád birtokába került. Árpád új nyári szálláshelyét szintén a Csallóközben jelölte ki. Ennek emlékét őrizte a törzsi helynevektől körülvett *Árpád*, más néven *Árpádsoka* falu, mely Győr megye csallóközi részén feküdt.⁷⁶ Téli szálláshelye továbbra is nyilván a kedvező éghajlatú Pécs maradt, Óbudát pedig őszi és nyári vonulásakor, tehát évente kétszer ejthette útba, mint a kánok Karakoromot (2. kép).

Árpád fiai, unokái és dédunokái öröklött családi szálláshelyeit vizsgálva kiderül, hogy ezek egy-egy kisebb folyóvíz mellett helyezkednek el, és egy-két szerencsés esetben megmaradt mind a felső, nyári, mind az alsó, téli udvarhely emléke helynévben. Mindkét udvarhely nevének fennmaradása azért nem várható minden esetben, mert az elhalt fejedelmek és hercegek átörökítették udvarhelyeiket első feleségükre, ill. fiukra, s ha az utódok nem választottak új udvarhelyet maguknak és továbbra is a felmenő nevét viselő udvarhelyen laktak, mint pl. Levente Taksonyban, akkor az előd nevével jelölték az utód szállását, de esetleg az utód neve ki is szoríthatta az előd nevét. Ha hozzávesszük, hogy a helynévanyag 1000 év óta folytonosan cserélődik, és bizonyos esetekben nem személynévvel, hanem földrajzi köznévvvel (pl. *Aranyán, Várad, Fehérvár*) jelöltek udvarhelyeket, tisztán állnak a rekonstrukció korlátai.

Mint az alábbiakból kiderül, a téli udvarhely többnyire egy földvárnál, révhelynél vagy fontos útvonal metszésénél található, míg a nyári egy folyó forrásvidékén, a verőfényes oldalon, ahol a völgy valamelyest kiszélesedik. Az ilyen módon elhelyezkedő helynév udvarhely voltát az bizonyítja, ha az apáé, fiúé vagy unokáé ugyanazon a folyóvidéken, egyazon vármegye területén helyezkedik el.

Amíg az Árpád-házi hercegek udvarhelyeinek első csoportját a Duna észak-déli szakaszának mellékvizeinél, tehát Árpád eredetibb vonulóhelyének környékén találjuk, addig másik csoport-

⁷³ Bővebben kifejtve: Budapest története I. (Sajtó alatt).

⁷⁴ Knauz I. 557, II. 206.

⁷⁵ L. 36. j.

⁷⁶ Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. (Győr—Bp. 1865—91) [továbbiakban: Hazai okmt.] I. 48—50, 54—55.

ja részben olyan területeken tűnik fel, amelyek a XI. században a dukátushoz tartoztak, részben utólag birtokba vett területeken.

Először az Árpád-fiak Duna melléki szálláshelyeit vesszük szemügyre.

Árpád problematikus, honfoglalás előtti fiának, Leventének kétségtelen helynévi emlékét nem ismerjük.

A megbízható családfa szerinti legidősebb fiú, Tarhos nevét az Árpád baranyai szállásterületével északra szomszédos Tolna megye területén két helynévben találjuk meg: a Duna partján Fadd határában volt *Tarhacsia* (1436: *Tarhachya*) puszta.⁷⁷ Tarhos itteni téli udvarhelye Tolna vár szomszédságában létesült. Közélemben délre torkollik a több megye vizeit összegyűjtő Sárvíz. Ha e víz mellett a jobboldalon a középkori Tolna megyében eredő mellékvizéhez, a Kaposba folyó Baranya csatornához felvándorlunk, ott találjuk *Tarrós* falut (1475: *Tarros*).⁷⁸ Bár ennek neve magyarázható a *tarlós* szóból is,⁷⁹ több szempontból szól a falunév személynévi eredete mellett: 1. A Torontál megyei *Tarras* falu neve Anonymusnál *Torhus* alakban jelentkezik.⁸⁰ 2. Más *Tarras* és *Tarros* falu e kettőn kívül az egész országban nem található, holott tarlóval tele volt egész Magyarország. 3. A tarló általános volta miatt a *tarlós* szó nem alkalmas falunévnek, mert nem jellemző egy falura sem, ami minden falura érvényes. 4. A völgy e helyütt való kiszélesedésével kiválóan alkalmassá teszi nyári szálláshelynek, ahonnan a jobboldalon haladva Tolna város határáig lehet eljutni, és a szekszárdi réven átkelve el lehet érni a téli szálláshelyet.

Tarhos tolnai szállásterületét igazolja az a régóta ismert tény, hogy e megyében fiának, Tevelnek és unokájának, Tormásnak is fennmaradt emléke helynévben. *Tevel* falu (1397: *Tewel*)⁸¹ Szekszárdtól nyugatra, a Sárvíz baloldali mellékvölgyében fekszik. Földrajzi fekvését tekintve inkább lehetett nyári szállás, míg a téli a Duna mellett kereshető. Az már az Árpádok uralomkiterjesztésével lehet kapcsolatos, hogy Fejér, Veszprém és

Vas megyében is feltűnnek *Tevel* falvak. A Sárvíz középső szakaszánál feküdt a középkorban *Tevel* (1193: *Tevel, Tewel*), 1193 előtt királynéi birtok. A felsorolásban a Siófok közelében levő Nyun és Székesfehérvár alatti Pötöle között említik, s a XV. században Fejér megyéhez számítják.⁸² Hogy ez összetartozott-e az alsó Tolna megyeivel, avagy későbbi szerzemény, mint a Veszprém megyei *Tevel* (1086: *Tuel*) Pápa mellett és a Vas megyei *Tevel*~*Tevely* helynevek Sárvár közelében,⁸³ nem világos.

Világosabban rajzolódnak ki Tevel fiának, a Bizáncban járt Tormás hercegnek a szálláshelyei. A két tolnai *Tormás* falu földrajzilag megfelel Tarhos nyári és téli szállásának; az egyik Tarrós fölött egy kiszélesedő mellékvölgy verőfényes oldalán található,⁸⁴ s a szomszédos *Jenő* törzsi helynév valószínűsíti személynévi értelmezését, a másik a Kapos–Sárvíz kölesdi réve mellett fekszik (1474: *Thormas*)⁸⁵ és bizonyára téli szállás volt. Fajsz fejedelemsége idejére tehető, hogy Tormás herceg Baranyában, a Báni hegyek napsütéses déli lejtőjén is szálláshelyet szerzett magának (1330: *Tormas*)⁸⁶ s ez idő tájt uralmi területe Tolna és Baranya területére terjedhetett. (L. 3. kép.)

Már Hóman észrevette, hogy a Tevel és Tormás helynevek közelében tűnik fel két dunántúli *Koppány* falu, s ennek alapján feltette, hogy Tormás öccse volt Zerind, Koppány apja.⁸⁷ Való igaz, hogy a tolnai *Koppány* (1138: *Cuppan*) és a baranyai *Koppány* (1274: *Koppán*)⁸⁸ vízrajzilag úgy helyezkedik el, mint a két Tormás nevű téli szálláshoz tartozó nyári szállás, és a veszprémi *Koppány* (1086: *Cupan*)⁸⁹ éppen a Tevellel párhuzamos völgyben található. Ez az örökség látszatát keltő egybevágás azonban nem jelent szükségszerűen leszármazást. Zerind nevének hiánya Tolna, Baranya és Veszprém területén⁹⁰ azt jelenti, hogy hiányzik a láncszem a Tarhos-ág és Koppány között, és az is lehet, hogy Tormás magtalan halála után Koppány részesült ági birtokaiból. Itt hívom fel a figyelmet arra, amit már Karácsonyi János észrevett,⁹¹ hogy Tolna megye uradalmi a XI. században is a trón-

⁷⁷ L. 44. j.

⁷⁸ *Csánki* III. 453.

⁷⁹ *Pais Dezső* I. 40. j.

⁸⁰ SRH I. 92.

⁸¹ *Csánki* III. 454.

⁸² Uo. 354, vö. *Mikos J.*, MNy 31 (1935) 296.

⁸³ PRT VIII. 269 (az 1086-i oklevél nem hamis, csupán a hozzáírást utólagosak); vö. *Csánki* III. 256; *Pesty Frigyes* kéziratok helynévgyűjteménye. Orsz. Széchényi Könyvtár [továbbiakban: Pesty gyűjt.] Vas megye, Csénye falu.

⁸⁴ *Káldy-Nagy Gy.*, Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. (Bp. 1960) 41: 1554: Tormás

⁸⁵ *Csánki* III. 455.

⁸⁶ *Győrffy Gy.*, Geogr. hist. I. 395.

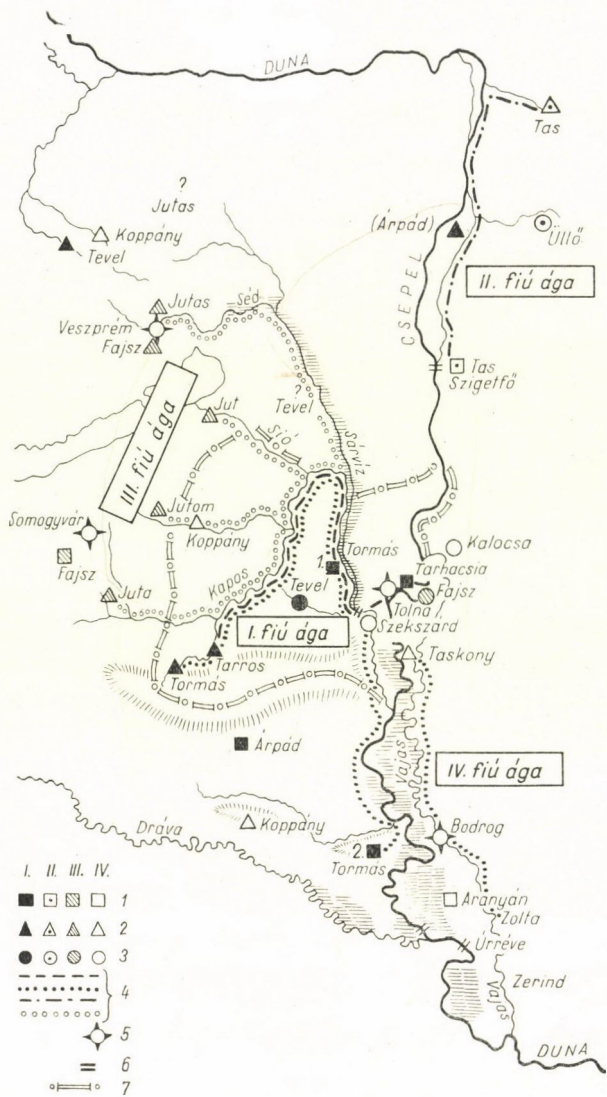
⁸⁷ *Hóman B.*, Szent István. (Bp. 1938) 62.

⁸⁸ *Csánki* III. 498; *Győrffy Gy.*, Geogr. hist. I. 329.

⁸⁹ *Csánki* III. 239.

⁹⁰ A somogyi *Zeuren* (1396: uo. II. 649.) és veszprémi *Zewrem* [1258/XVI: MúE 4 (1956) 281] helynevet nem azonosítjuk a *Zerind* névvel.

⁹¹ Árpád és az Árpádok. Szerk.: *Csánki D.* (Bp. 1907) 143–144.

3. kép. Az Árpád-fiak szálláshelyei. Jelmagyarázatot I. az 1. kép alatt.

Рис. 3. Места стоянок арпадских сыновей. Пояснение условных знаков на рис. 1

Fig. 3. Les résidences des fils d'Árpád. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

7: -.- Megyehatár — Граница комитата — Limite de département

A négyféle szállásjel és útjel a négy Árpádfi ágának szállásviszonyait jelzi.

Четыре разные обозначения стоянок и путей обозначают отношения стоянок четырех ветвей сыновей Арпада
Les quatre sortes de signes de résidence et de route marquent l'ordre de l'établissement des familles des quatre fils d'Árpád

örökös herceget illették. A Tolna melletti *Vajka* puszta, melyet 1436-ban Tarhacsiával együtt említenek, *Vajk* nevét viseli. I. Endre öccse, Béla herceg Szekszárdon alapított apátságot,⁹² és rész-

ben Szekszárd környéki birtokokat adott neki; ugyanitt nyert uradalmakat a Szent László öccse, Lambert herceg által alapított titeli prépostság,⁹³ az akkor Tolna megyéhez tartozó koppányi uradalmat pedig, mely a Kapos folyótól nyugatra, Somogy megyéig terjedt, Álmos herceg adta a dömösi prépostságnak,⁹⁴ végül 1130 körül II. István Tolnában jelölte ki a trónörökösnek deznált Vak Béla tartózkodási helyét.⁹⁵

Tolna megyéről tehát Tarhos hercegtől Vak Béláig több mint kétszáz éven át kimutatható, hogy uradalmi a trónörökös herceget illették.

Amíg az Árpád első fiától származó Tarhos-ág szállásviszonyai eléggé tisztázhatók, addig a következő ágak megtelepedését illetően néhány részlet homályban marad.

Az nyilvánvaló, hogy a kisebb fiak apai jussa részben a Duna balpartján volt. Hogy a későbbi birtoklási rendből induljunk ki, a XI. század első felében a harmadrangú Levente herceg egyik (valószínűleg nyári) szállása a Csepel-sziget melletti Taksonyban volt, míg a negyedrangú hercegnek tekinthető *Bonuzlo* nevét *Bogyiszló* (1272: *Buguzlou*) falu tartotta fenn a hajdani Bodrog megye felső végén,⁹⁶ s ez, mint a Vajdasági-szigeten levő rétségi szálláshely, ugyancsak nyárinak tekinthető. A XI. század második felében viszont a Géza, László és Lambert után soroló negyedrangú Dávid herceg udvarhelye és *cellarium*-a Aranyánban, a mai Apatinban, Bodrog megye alsó végén⁹⁷ volt, amely inkább tekinthető téli szállásnak. Ilyenformán Bodrog megye dunai partvidéke tűnik a negyedik herceg jussának, míg a Solt-szék egy megelőző hercegének. Mivel pedig Taksony falu a Fehér megyéhez tartozó Solt-szék legfelső faluja volt, Solt-szék alsó végén, Kalocsánál kereshetjük Levente téli udvarhelyét.

Solt-széken felül, Pest megyében is van nyoma hercegi udvarhelynek; a cinkotai *allodium*-ban 1074-ben Géza és László herceg szállt meg.⁹⁸ Amíg azonban az első két esetben bizonyíthatóan a megszállás kori elrendezés továbbéléséről van szó, a cinkotai *allodium* inkább tekinthető államalapítás kori létesítménynek.

Csábító volna egy olyan rendet feltételezni, amely szerint a Duna-balpart három megyéjében három soron következő herceg szállásterülete so-

⁹² 44. j.; *Fraknoi V.*, A szekszárdi apátság története. (Bp. 1879).

⁹³ *Csánki III.* 478.

⁹⁴ *Szabó D.*, A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. (Bp. 1954) térkép.

⁹⁵ SRH I. 443.

⁹⁶ *Györffy Gy.*, Geogr. hist. I. 713.

⁹⁷ Uo. 706.

⁹⁸ SRH I. 388.

rakozott, ez az elrendezés azonban csak részben igazolható. Az még kisebb nehézség, hogy a Duna balpartján az Árpád-fiakat megelőző főemberek szállásterületeivel is kell számolnunk, hiszen 904 után a hatalmi viszonyokban eltolódás következett be és az ifjú hercegek részben csak ezt követően nyerhették el területeiket. Nagyobb nehézséget okoz, hogy hatalmi küzdelmekkel az egész X. század folyamán kell számolnunk és helynevekben nem mindig maradt nyoma a hercegi udvarhelyeknek.

Árpád második fia szálláshelyét, *Üllő* falut (1452: *Illew*)⁹⁹ biztosan nem első foglalású földön, hanem hódított területen találjuk: a Pest megyei síkon, amely 904-ig Kurszánt uralta. Nehezebb kérdés, hogy *Üllő* téli, avagy nyári szálláshelynek tekintendő-e. A földrajzi viszonyok — a Duna mellékvize, a Soroksár eredetéhez közel, erdők és rétségek között — megengedi a nyári szálláshelyként való értelmezést és ez esetben Kalocsa irányában kell keresnünk a téli szálláshelyet, ahol *Ölle* pusztában helynévi nyomára akadunk.¹⁰⁰

Üllő falu nevének hercegnévi eredetét teljes mértékben alátámasztja fia, Tas nevének kétszeres előfordulása a környéken. Nyári szállása a Kunszentmiklós melletti *Tass* faluval (1391: *Taas*) azonosítható, amely a Duna szigetfői révjének szomszédságában feküdt, míg téli szállásának emlékét *Tas* királynéi föld (1284: *Thos*) tartotta fenn a Galga-völgyi Zsidó falu táján¹⁰¹ (3. kép).

Nagyobb probléma annak megállapítása, hogy Árpád harmadik fiának melyik volt eredeti harmadhercegi jussa.

Solt-szék területén neve helynévben nem fordul elő, csupán fiáé, Fajszé (1414: *Fajz*). Ez úgy is magyarázható, mint a nagyfejedelemmé lett Fajsz Duna menti létesítménye, de Duna-parti révhely esetében, ahol kétparti településsel, s a mederváltozások miatt faluáthelyezéssel is számolnunk kell, nyitva kell tartani a falu túlparti eredetének a lehetőségét is. Mindenesetre Fajsz a középkorban a szekszárdi apátság nemes jobbágyainak a központja volt.¹⁰²

Jutas és Fajsz neve együttesen Veszprém megye területén található. Veszprém felett, a Séd völgyének északi oldalán van *Jutas* pusztája (1274:

Jutos), ezen kívül a megye északi részén, a Cuha vízvidékén is volt a középkorban egy *Jutas* falu (1488: *Jwthas*), melynek helye ismeretlen.¹⁰³ A kettő azonban látszólag túl közel van egymáshoz, és közvetlen vízmenti összeköttetése aligha volt, így téli és nyári szállásként való felfogása vitatható. Maga a veszprémi *Jutas* földrajzi fekvése is kétféleképpen magyarázható; a vár szomszédsága — ha már állt ez időben — inkább téli szállásra mutat, míg a Séd forrásvidéke, erdők közepette, megfelel a honfoglalás kori nyári szállásnak, amelyhez tartozó téli szállás a Sédet felvevő Sárvíz mellett, talán éppen a torkolatnál, Fajsz közelében kereshető.

Az utóbbi feltevés egy sajátos és egyedülálló névismétléssel támogatható. A Sárvízbe folyó többi vizek, a Kapos, Koppány és Sió eredeténél szintén téli szállás módjára fekszenek a *Jut* személynévből kicsinyített nevű faluk: a Sió mellett *Jut* (1302: *Jwth*, 1374: *Juthun*), a Koppány mellett *Jutom* (1397: *Juton*, 1450: *Juthey*, 1531: *Jutha*) és a Kapos mellett *Juta* (1284: *Juta*),¹⁰⁴ s ezek az azonos töből képzett és az egész országban páratlan nevek úgy ülnek a folyóágak forrásvidékén, mint kézujjakon a körmök. Ha itt egyazon *Jut* személynév (1086-ban *Jutus*-on kívül *Jut* nevű bakonybéli lovászt is említene!) kicsinyített alakjaival állunk szemben, akkor felmerül a kérdés, hogy az a *Jutocsa* névalak, amelyet Konstantin császár évtizedekkel a herceg halála után magyar elbeszélés nyomán feljegyzett, nem kicsinyített változat-e, mely párhuzamosan élt a *Jut* névvel és más kicsinyített formákkal együtt. Amennyiben a fenti nevek összetartoznak, akár úgy, hogy „*Jut*” herceg nevének kicsinyített változatairól van szó, akár úgy, hogy *Jutas* korán elhalt fiáról, a Kapos felső vízvidéke, mely Somogy megyéhez tartozik, eredetileg is *Jutas* szállásterülete lehetett. Veszprém megye, hol a két *Jutas* helynév feltűnik, későbbi szerzemény lehet, mert az Anonymus feljegyezte nemzetségi hagyomány szerint, melyet a birtokviszonyok is támogatni látszanak, Veszprém megye eredetileg Ösbő szállásterülete volt, akitől a Szalók nemzetség származik. De ugyancsak másodlagos szerzemény lehet a Balaton és Dráva vízvidékéhez tartozó Somogy, ahol a Bő nemzetség

⁹⁹ Csánki I. 36.

¹⁰⁰ A Harta melletti *Ölle* pusztája neve (1289, 1409: *Vlle*, 1465: *Ewllye*. Uo. III. 340) A török korban *Ölleh*, *Öllé* volt (vö. *Szarka Gy.*, A váci egyházmegye... [Vác 1940] 94); Hartával szemben, a madocsai parton *Hüllő*

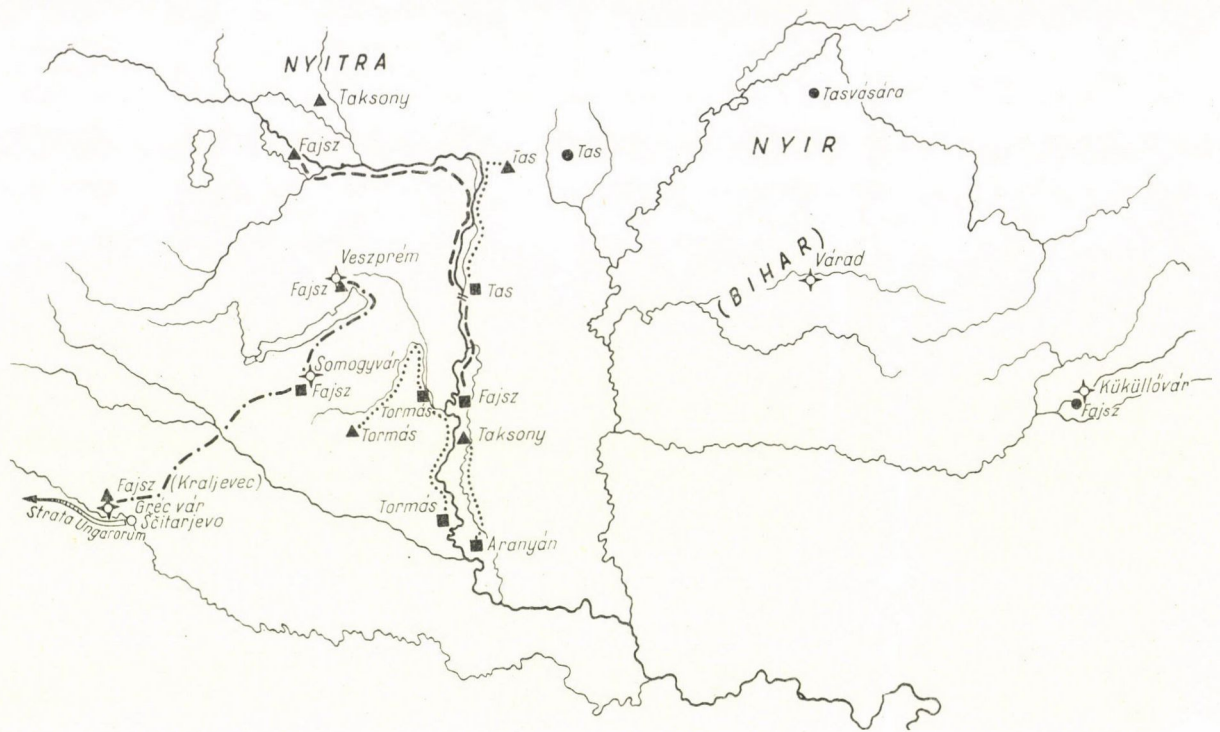
pusztája található.

¹⁰¹ Uo. 353; *Wenzel* IV. 265.

¹⁰² Csánki III. 327.

¹⁰³ Uo. 236.

¹⁰⁴ Uo. II. 615.

4. kép. Fajsz fejedelem és unokaöccseinek szállásrendje 948 körül. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt.
 Рис. 4. Система стоянок князя Файса и его племянников около 948 года. Пояснение условных знаков на рис. 1.
 Fig. 4. L'ordre des résidences du prince Fajsz et de ses neveux vers 948. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

tekinthető ősfoglalónak. A mindkét helyen jelentkező *Bő* név, amely végső fokon a török eredetű magyar *bäg* 'nemzetségfő' szóból ered, mindenestre nem hercegi birtokosokra mutat¹⁰⁵ (3. kép).

Jutas puszta Veszprém közelében fontos utak kereszteződésénél fekszik. Veszprém vár ura Anonymus szerint a honfoglaláskor *Ösbő* lett, de a X. század elején a felügyeletet felette már Jutas gyakorolta. A vártól délre 5 km-re Jutas fia, Fajsz állította fel udvarhelyét *Fajsz* pusztán (1233: *Fayz*),¹⁰⁶ s minthogy Fajsz szállásainak várakhoz kapcsolódása országszerte megfigyelhető, arra lehet következtetnünk, hogy szerepe volt a magyarországi földvárak kiépítésében. Fajsz emellett birtokba vette az egész Somogyot, mely az Árpád-korban a Szávaig nyúlt, és Somogyvár közelében, *Fajsz*-on (1215: *Faiz*),¹⁰⁷ valamint a zágrábi Grécvár felett, az itáliai hadiút kiindulópontjánál, *Fajsz*, más néven *Kraljevec* faluban (1275: *terram*

castris Zagrabienensis, Fayz vocatam sitam sub castro . . . episcopi, 1340 után: *Craleuch alio nomine Fayz*, 1342: *villa Faiz olim, nunc Craleuch vulgariter nuncupata*)¹⁰⁸ épített udvarhelyet magának. Úgy ezeknél, mint negyedik, erdélyi udvarhelyénél, a Küküllővártól délnyugatra 5 km-re eső *Fajsz* falunál (1344: *Fayz*)^{108/a} megfigyelhető a vár szomszédsága.

Fajsz váralji udvarhelyei közül csak a veszprémiről tudjuk biztosan, hogy öröklött földön épült, a többiről az sem világos, hogy Fajsz herceg, vagy nagyfejedelem korában rendezte-e be őket, de mivel neve a bihari és nyitrai dukátus területén nem maradt fenn, számolnunk kell vele, hogy hercegsége idején a somogyi dukátust bírta, mint utóbb Koppány.

Fajsz Árpád után az első, akinek fejedelemsége biztos. Ezzel összhangban van, hogy a Duna fejedelmi partvonalát is kézben tartotta. Téli udvará-

¹⁰⁵ Györffy Gy., *Tanulmányok . . .* 20, 23, 25—26.

¹⁰⁶ Csánki III. 212.

¹⁰⁷ PRT I. 634; vö. Csánki II. 604.

¹⁰⁸ *Tkalčić, I. K.*, *Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis*. (Zagreb 1873—1874) I. 176, II. 47, 117. A magyar *Fajsz* név párhuzamos szláv elnevezése: *Kraljevec* 'királyés' támogatja a névnek az uralkodóról való megnevezését, mert mint a Metód életrajz *Korol*

megjelöléséből látható, a szomszédnépek a honfoglaló magyar fejedelmeket királynak mondták. Ugyanerre mutat, hogy a falu az államalapítás után nem királyi, hanem várbirtok lett. E terület X—XI. századi politikai viszonyaira l. Szlavónia kialakulásáról szóló tanulmányom: *Levéltári Közl.* 41 (1970) (Sajtó alatt.)

^{108/a} Csánki V. 876.

nak helyét a Tolna várral és Tarhacsival szemközt levő, Duna-parti *Fajsz* falu máig őrzi, míg nyári szállását és ménesét ugyanúgy egy kisalföldi nagy szigeten tartotta, mint Kurszán és Árpád. A Szigetközben, Hédervár mellett állt a középkorban *Fajsz* falu (1443: *Fayz*),¹⁰⁹ csaknem szemben a csallóközi *Árpád*-dal. Árpád szállásváltó útjához képest *Fajsz* még annyiban módosult, hogy a Tolnától Baranyaig eső dunai partvonalat Tormás hercegnek engedte át, s ha *Fajsz* akkor is Duna-balparti helység volt, akkor a Csepel-sziget alatt Szigetfőnél kelt át a balpartra.

Egyébként a Konstantin császár idejében szereplő főemberek partszakaszai kiegészítik egymást, mert Tas partszakasza éppen Szigetfőnél kezdődött (4. kép).

Árpád negyedik és legkisebb fia Zolta volt. Bár a régi *Gesta* nem szerepeltette a fejedelmek között, a leszármazást fejedelemlévsornak beállító Anonymus megtette őt Árpád utódának. Ezt azonban a szálláshelyeit őrző helynevek a legcsekélyebb mértékben sem igazolják. Zolta falu (1404: *Zoltha*) Bács megyében volt, a Dunát hosszan kísérő Vajas víz mellett, valahol a bodrogi határszélen.¹¹⁰ Árpád eredeti törzsi területéhez képest, melyet a Tarján törzshöz kapcsolhatunk, ez szintén idegen terület kellett legyen, tekintve, hogy Bács megye meglehetősen valószínűséggel a Jenő törzs szállásterületéhez tartozott. A magyar törzsnevek közül ui. *Jenő* az egyetlen, amely Bács megyében nem fordul elő.¹¹¹ Zolta szállásváltó útja valószínűleg a Vajas folyó partja volt. Ennek a Kalocsánál a Dunából kiágazó 150 km hosszú víznek bodrogi részét már Anonymus Árpád táborhelyének tüntette fel; Zolta fiának, Taksonynak is itt maradt helynévben emléke. A Sárköz rétségeiben fekvő *Taskony*,¹¹² amely a Duna mederváltozása előtt, a középkorban Bodrog megye területére esett, tekinthető eredetibb nyári szállásának. (L. 3. kép.)

Taksony herceg minden bizonnyal az augsburgi csatavesztés (955) után került fejedelemségre. Tekintve, hogy ekkor félni lehetett egy nyugati támadástól, az új fejedelem a Duna keleti partvonalán rendezkedett be.

Nyári szállását a Csepel-sziget keleti bejárájánál, a mai *Taksony* faluban választotta meg. E kétszeresen védett szálláshely gazdasági függvénye volt Pest vára, amelyet a fejedelem böszörmény kereskedőknek engedett át, a mellette levő révhez pedig szláv hajósokat rendelt; szláv voltukra az 1046-ban itt szereplő Mutimir csónakos szláv nevéből következtethetünk.¹¹³

Ez a nomád szabályok szerinti berendezés ismétlődik meg délen a mai Apatin körül. Apatin középkori Apáti nevét onnan kapta, hogy Dávid herceg 1090 táján a tihanyi apátságnak adta. Az itt levő hercegi udvarhely nem személynevet viselt, hanem *Aranyán*, latinul *Aureus locus* volt a neve,¹¹⁴ ami keleti analógiák alapján fejedelmi udvarhelyre mutat. A vele határos Apos falu a tatárjárás előtt káliz-böszörmény telep volt,¹¹⁵ s ez a Tólrév mellett feküdt,¹¹⁶ amely a Drávának a Dunába ömlése felett vitt át a Dunán. Taksony partvonalát ezek szerint a Csepel-szigeti nyári és aranyáni téli udvarhely között határozhatjuk meg (5. kép).

Taksony fia, Géza nagyfejedelemmé választása után, 973-ban elküldte követeit Quedlinburgba, Ottó császárhoz.¹¹⁷ Ezzel a külpolitikai fordulattal függ össze, hogy *Géza* állandó székhelyét Esztergomban választotta meg.¹¹⁸ Esztergom immár nem téli vagy nyári szállás volt, hanem székváros, melyet a fejedelem bizonyára évente kétszer keresett fel.

Géza uralkodásával új korszak kezdődött a fejedelmi udvarhelyek tekintetében. Géza sorra verte le az ellenálló törzsfőket és nemzetségfőket, és uralmának kiterjesztése nyilván egy sor törzsfői vár és udvarhely kisajátítását jelentette. Koppány területének katonai segédnépekkel és várakkal való körülzárása pl. biztosan arra mutat, hogy Fehérvár, melynek védelmére Úrhida várat és Zalavár, melynek védelmére Kolon várat építette, Géza kezén volt, a Koppány által ostromolt Veszprémben pedig Sarolt fejedelemné székelt.¹¹⁹ A fegyverrel szerzett udvarhelyeken kívül országszerte kezében tartotta a legfőbb gazdasági forrásokat: a nemesfém- és sóbányákat. A selmeci

¹⁰⁹ Uo. III. 548.

¹¹⁰ Uo. II. 168. Vö. *Iványi I.*, Bács-Bodrog vármegye . . . helynévtára V. (Szabadka 1907) 134.

¹¹¹ *Győrffy Gy.*, Geogr. hist. I. 202.

¹¹² 1 : 75 000 térk. 20—XIX, vö. *Győrffy Gy.*, Besenyők és magyarok. Bp. 1940. 79. A *Taksony* névre *I. Rásonyi Nagy L.*, MNy 23 (1927) 274—275.

¹¹³ SRH I. 115, 342. Bővebben kifejtve Budapest története. I. (Sajtó alatt).

¹¹⁴ *Győrffy Gy.*, Geogr. hist. I. 706.

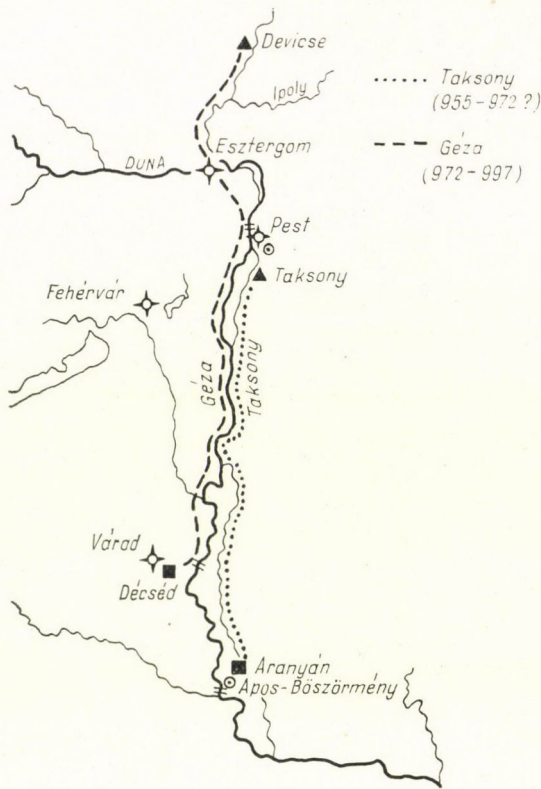
¹¹⁵ Uo. 705.

¹¹⁶ Uo. 237.

¹¹⁷ *Gombos, A. F.*, Catalogus . . . I. 91, 92.

¹¹⁸ Vö. SRH II. 394; vö. *Lepold A.*, SzIEml II. 487—524.

¹¹⁹ *Győrffy Gy.*, Somogy megye levéltárának évkönyve. I. (Sajtó alatt.)

5. kép. Taksony és Géza fejedelmek partvonalai. Jelmagyarozatot 1. az 1. kép alatt.
 Рис. 5. Береговые линии князей Таксона и Гезы. Пояснение условных знаков на рис. 1.
 Fig. 5. Les lignes de rivage des ducs Taksony et Géza. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

hegyvidék délkeleti lábánál fekvő *Devicse* (1256: *Dyuche*) (később királyi uradalmi központ)¹²⁰ az ezüstmányászat, a dési és tordai sóbánya közelében levő két *Décse* falu (Belső-Szolnokban 1267: *Dyche* és Tordában 1355: *Deyche*)¹²¹ pedig a só fejedelmi monopóliumát biztosította.

Ami Géza kiépített udvarhelyeit illeti, ezeket egy más felismerés segítségével közelíthetjük meg. Egyházszervezésünk kezdeteire jellemző, hogy a legkorábbi királyi alapítványok királyi udvarhelyeken, ill. királyi udvarhelyek átengedésével létesültek. István király uralkodása elején az egyik legjelentősebb udvarhely, melyben a király monostort alapított, Pécsvárad volt.¹²² Udvarhelyként való működése biztosan visszavezethető Géza korára; a vár szomszédságában egy XIII. századi oklevél fenntartotta Géza nevét *Geycheyd* alak-

ban,¹²³ ami bár *-d* kicsinyítőképzővel van ellátva, valószínűleg a nagyfejedelem nevét viseli.

Az esztergomi székhelyhez viszonyítva az említett Hont megyei *Devicse* mutatkozik a legkedvezőbb nyaralóhelynek; itt vezetett át az út a zólyomi medencébe, amely az Árpád-házi királyok legfőbb nyári tartózkodóhelye lett (5. kép).

A fentiekben végigkísértük Kurszán és az Árpád-házi fejedelmek, hercegek Duna melléki szállásviszonyait, és ha a hercegek esetében maradtak is homályos részletek, megállapíthattuk, hogy a magyar fejedelmek szállásviszonyaira ugyanaz áll, ami a nomád uralkodók szállásviszonyait jellemzi: egy folyó partvonalán ősszel és tavasszal ingamozgásszerűen vándorolnak a nyári és téli szálláshely között, s mozgásuk közben útba ejtik a fő jövedelmi forrásokot, vámhelyeket és kereskedő-kézműves központokat.

Ennek a rendszernek az érvényessége mindazokra megállapítható, akik a X. század folyamán Magyarországon fejedelemséget viseltek, s az is többé-kevésbé kitapintható, hogy a hercegek a Duna észak–déli vonalának egyik mellékvízénél, vagy rövidebb folyamszakaszán rendelkeztek szálláshelyekkel (nem véve számításba itt a dukátusokban levő hercegi udvarhelyeket).

Ha pedig ennek a rendszernek az érvényessége megállapítható, mind a fejedelmekre, mind leszűkített mértékben az Árpád-fiakra nézve, akkor ebből az is következik, hogy a biztosan ismert fejedelmek és az Árpád-fiak nomadizálásának módja eltért egymástól: Kurszán, Árpád, Fajsz és Taksony úgy nomadizált, mint fejedelem, Tarhos, Üllő, Jutas és Zolta úgy nomadizált, mint herceg. Ha ugyanis a kalandozások idején bármelyik Árpád-fi nagyfejedelemmé lett volna, birtokba vette volna a Duna fejedelmi partvonalát, és fényes udvarhelyeinek emlékét a nép megőrizte volna nevében.

Miért van az, hogy az Árpád-fiak csak a Duna középső szakaszának mellékvizeinél, a törzsi szállásterületen és a külső dukátusi részeken létesítettek udvarhelyet, és Fajsz az első, aki a 40-es években maradandó váraljai udvarhelyeket hozott létre? Miért van az, hogy Árpádnak téli szállásra csábító napos baranyai szállásterülete kihaszná-

¹²⁰ Knauz I. 424; vö. Mályusz E., Turóc megye kialakulása. (Bp. 1922) 14.

¹²¹ Kádár J.—Réthy L.—Tagányi K., Szolnok—

Dobokavármegye monográfiája. II. (Deés 1900) [továbbiakban: Kádár] 546; Csánki V. 698.

¹²² Györffy Gy., MTAK (II.) 18 (1969) 214—215.

¹²³ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 257.

latlan maradt mindaddig, amíg Tormás herceg a 40-es években birtokba nem vette?

Vajon Árpád matuzsálemi kort ért meg, és közte és Fajszt között nem volt más fejedelem? Vagy talán az utód szerényen meghúzódott apja udvarhelyén s maga nem épített elnevezésre méltó újat? Az utóbbi eshetőség ellen szól, hogy a nomádoknál a nagyfejedelem szállását a főfeleség örökölte, s ő ugyan igyekezett valamelyik fiát trónra segíteni, hogy befolyását megtartsa s ne legyen egy sógor mellőzésének kitéve, de éppen azzal, hogy ura szállását megtartotta, készítette idősebb fiait arra, hogy új udvarhelyet építsenek maguknak. A legifjabb pedig, ha az apai udvarhelyen kivárta anyja halálát, nem ülhetett az apai trónba, mert a nomád jogszokás szerint bátyjai megelőzték ebben.

Anonymus szerint Árpádot Zolta követte a trónon. Zolta azonban, Konstantin császár szerint, Árpád legifjabb fia volt, s előtte legalább három uralomra jogosult volt, akik őt meg kellett volna előzzék. Zolta uralkodásának nemcsak Konstantin császár mond ellent, aki Taksony előtt Fajszt mondja fejedelemnek, hanem az a körülmény is, hogy a Dunántúlon neve egyáltalán nem maradt fenn helynévben. Mint fentebb említettem, az Árpád-házi fejedelemnév sor nem egyéb leszármazási lajstromnál, s így Zolta fejedelemsége a dinasztikus hagyomány téves értelmezéseképpen jött létre.

Az irodalomban felmerült Tarhos és Jutas fejedelemségének a lehetősége is.¹²⁴ Tarhos és Jutas udvarának emléke azonban a Dunántúlon csak azon a szűkebb területen maradt fenn, ahol utódaik is laktak, tehát az örökletes ági szálláshelyen, ez pedig fölöttébb kétséges teszi, hogy birtokba vették a Duna partvonalát és réveit Baranyától Győrig, azaz éltek azokkal a gazdasági előnyökkel, amelyet a folyampart, valamint a „régí városok” kézműveseinek s a távolsági kereskedőknek a kéz-bentartása nyújt.

¹²⁴ Vö. Nagy G., Turul 32 (1914) 19 k.; Györffy Gy., Tanulmányok . . . 84; Heckenast G., Fejedelmi (királyi) szolgáló népek a korai Árpád-korban . . . 42-43; Vajay, Sz., Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). (Mainz 1968) 45, 54, 64—

¹²⁵ Pais, D., SRH I. 74; vö. Bárczi G., Régi magyar nyelvjárások. (Bp. 1947) 11.

¹²⁶ Györffy Gy., Krónikáink . . . 31–34; Ua., Tanulmányok . . . 62–63, 89.

¹²⁷ A Zovárd (Zuard) és vele egy eredetűnek látszó Sártvány—Vecse nemzetség Árpád-házi származtatása nem világos. Lehet, hogy igaz, és a krónikások

Árpád és Fajszt között a fejedelmek névsorában tehát van egy űr, amely Árpád fiaival be nem tölthető.

A magyarokra is érvényes nomád utódlási rend szerint az uralkodót a család legidősebb férfi-tagja követte. Ez pedig azt jelenti, hogy Árpád fiait az utódlásban megelőzték Árpád öccsei, ill. unokaöccsei.

A nagy kérdés tehát az, volt-e Árpádnak rangidős öccse vagy unokaöccse.

Anonymus szerint a honfoglalásban komoly szerep jutott Árpád nagybátyja, Hülek (*Hulec*) két fiának, Zuardnak és Cadusanak; alább úgy szerepelteti őket, mint Nyitra vár kiostromlóit. A *Hülek* név azonban a török *ilik* 'fejedelem' szó változatának tekinthető,¹²⁵ tehát lényegében ugyanaz a név, mint az *Üllő* és *Jelő*. Ebből következik, hogy Hülek nem Álmos öccse volt, hanem Árpád fia. Ami Zovárdot illeti, ő sem Árpád kortársa volt; Anonymus két eltérő hagyomány egyesítésével gyúrta össze alakját: Zuard, a Kaukázustól délre szakadt szavárd magyarok mondai megszemélyesítője és Zuard, a hasonló nevű nemzetség Szent István kori őse.¹²⁶ Mindamellet az utóbbi Zovárd Üllőtől való származtatása nem lehet teljesen alaptalan. Minthogy Üllő fia Tas volt, és Anonymus egy másik hagyomány alapján azt mondja, hogy Tas fia Lél volt, a krónikák pedig Léltől származtatják a Zovárd nemzetséget, végső fokon a Hülek—Zovárd származtatás lehet helyes. Ahogy azonban Hülek vagy Üllő nem jöhet számitásba Árpád utódként a fent említett okok miatt, ugyanúgy Zovárdot és Kadocsát ki kell iktatnunk a lehetőségek közül.¹²⁷

Mutatkozik krónikáinkban még egy családi összeköttetés. A krónikák szerint Előd fia volt Álmos,¹²⁸ Anonymus pedig olyan családi hagyományt közöl, hogy Előd fiától Szabolestól származott a Csák nemzetség.¹²⁹ Eszerint az Árpád-ház és a Csák-nem közös őstől ered, Szaboles vezér pedig Árpád nagybátyja volt. Az alábbiakban azt fejtem

azért tették meg Zuardot hol Álmos nagybátyjává, hol „egy vezér”, Lél utódjává, hogy az Árpád-kori Zovárd-nemzetség trónigényét alaptalanná tegyék, de az sem lehetetlen, hogy Zovárdok vagy Sártvány—Vecsek leányági leszarmazottak voltak, és ennek hagyományát nagyították az utódok fel.

¹²⁸ Kézai: *Arpad filius Almi filii Elad* (SRH I. 165); bővebb krónikák: *Almus qui fuit Eleud* (Uo. 284); *Arpad filius Almus filii Eleud ~ Eleu* (Uo. 287).

¹²⁹ *Eleud, pater Zobolsu a quo genus Saac descendit* (Uo. 41); *Zobolsu filius Eleud* (Uo. 61); *Zobolsu filium Eleud* (Uo. 112).

ki, hogy Árpád és Szabolcs rokoni összetartozása igazolható és Árpádot az uralomban a dinasztia senior-ja, Szabolcs vezér követte.

Mindenekelőtt az Árpád-ház kezdetei körül mutatkozó ellentmondásokat kell szemügyre vennünk.

A XIII. századi magyar krónikaszerkesztés Árpádot Ügek fia Előd fia Álmos fiának mondja, Anonymus gestájában viszont Ügek fia Álmos fia Árpád származtatást olvasunk.¹³⁰ Ezt az ellentmondást 1948-ban megjelent krónikatanulmányomban a következő módon oldottam fel: A XI. század második felében készült magyar ősgestából származhat az a hagyomány, hogy Előd fia volt Álmos, az első magyar fejedelem, amivel szemben az önálló hagyományanyagot feldolgozó Anonymus 1200 körül Ügek fiának mondta Álmost. A kettőt a XIII. századi krónikaszerkesztő egyeztetette, oly módon, hogy Ügek fia Előd fia Álmos leszármazást vezetett be.¹³¹ Amíg ezt a megoldást ma is kézenfekvőnek tartom, addig Előd szerepét másként értelmezem, mint elterjedt nézet nyomán korábban tettem.

Amióta Konstantin császár munkája a XVIII. században a magyar történészek előtt ismeretes lett, s ebből kiviláglott, hogy Árpádot az uralomban Levedi vajda előzte meg, történészeink zöme azonosította Levédet Előddel.¹³² Magam is elfogadva ezt, úgy foglaltam állást a kérdésben, hogy az Előd—Álmos—Árpád származtatás uralkodói névsor lehetett, szemben az Anonymusnál megőrzött genealogikus származtatással. Ennek a meg lehetőségen elterjedt nézetnek azonban nagy nehézségei vannak.

Először is a *Levedi* és *Eleüd* név nyelvészetileg össze nem egyeztethető. A *Levedi* név általánosan elfogadott magyarázat szerint a *lenni* ige *lev*-tövének származéka,¹³³ míg az *Előd* név az *elő* névszóból *-d* kicsinyítő képzővel keletkezett.¹³⁴ Azt a tényt, hogy itt két különböző névről van szó, az a körülmény is igazolja, hogy az Árpád-kori személynévanyagban mindkét név megtalálható; a dömösi birtokösszeírásban (1138) előfordul *Lewedi*,¹³⁵ a

XIII. század első felében pedig két *Eleud* nevű személy szerepel és az *Előd* személynév egy Csanád megyei helynévben is élt.¹³⁶

Mivel az Előd — Álmos származtatás az ősgestából vezethető le, elsőbbséget kell adnunk neki a később feljegyzett anonymusi hagyománnyal szemben, ahol Ügek — Álmos származtatás olvasható. Ügek neve a totemisztikus turul mondával kapcsolatban került feljegyzésre, s így mitikus ősek is tekinthető.

Anonymus genealogikus hagyományanyagának értékét az adja meg, hogy a szerző többnyire a XII. század végén szereplő országnagyok szájából — esetünkben valószínűleg Csák Ugron püspöktől — hallotta, hogy családi hagyomány szerint ki volt honfoglaló ősiük. Ha az ősként szerepeltetett személyek többnyire valóban felmenői is voltak a családnak, a 300 éves időtávlat időbeli elcsúszásokat és téves kapcsolásokat is eredményezett. A Csákokra vonatkozó hagyományt úgy értékelhetjük, hogy Előd volt a legrégebbi ismert ős, Szabolcs volt a nagynevű honfoglalás kori ős és Csák volt a Szent István kori birtokszerző ős. Az anonymusi Előd fia Szabolcs származtatás szó szerint véve Szabolcs Árpádnál idősebb generációba tartozott. Ez nem lehetetlen, mert egy későszülött gyermek, mint pl. Utószülött István generációs eltolódást okozhat, de túl ritka ahhoz, hogy számolni lehessen vele. Ismerve Anonymus apa—fiú kapcsolatainak értékét, valószínűbbnek tartom, hogy Szabolcs Árpád unokaöccse volt, s így ő is Előd unokája lehetett.

Mi bizonyítja ezen kívül Szabolcs, ill. a Csák-nem Árpád-házi származását?

Mindenekelőtt feltűnik, hogy Szabolcs és a tőle származó Csák-nemzetség szállásterülete, Fejér megye, Árpád-házi hercegek szállásterületével van körülveve. Mint fentebb láttuk, Baranya a nagyfejedelem, Tolna a trónörökös, Veszprém és a Dunabalgazd a hercegek szállásterülete volt, és Kurszán halála után Buda környéke is Árpád birtokába került. Szabolcs szállásterülete olyan szervesen illeszkedik az Árpád-házi családi birtokok közé,

¹³⁰ Uo. 35—41, 165, 284, 287.

¹³¹ Györffy Gy., Krónikáink . . . 45, 108.

¹³² Szabó K., A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. (Pest 1869) 30; Kun, G., Relationum Hungarorum . . . historia antiquissima. I. (Claudiopoli 1892) 119, 208; Thury J., Irodalomtörténeti Közl. 7 (1897) 421; Fehér G., Keleti Szemle 19 (1920—22) 92—94; Pais D., Magyar Anonymus. (Bp. 1926) 113; Hóman B., Magyar történet I^o 70; Ua., Szent István. (Bp. 1938). 53; Macartney, C. A., The Magyars in the IX. Century. (Cambridge 1930) 93. — Ellene szövezt Gombocz Z.—Melich

J., Magyar etymologiai szótár. (Bp. 1914 —). [továbbiakban: EtSz.] I. 1532.

¹³³ Németh Gy., HMK 281; Losonczy Z., SzIEml. II. 343; Gyóni M., A magyar nyelv görög feljegyzéses szövevényemlékei. (Bp. 1943) 78; Pais D., Névtudományi vizsgálatok . . . (1960) 94. Vö. Moravcsik Gy., Byzantinoturcica I. (Bp. 1943) 157.

¹³⁴ EtSz. I. 1532.

¹³⁵ Jakubovich E., MNy 14 (1918) 230; Szabó D., MNy 32 (1936) 131.

¹³⁶ Wenzel VII. 174; PRT X. 511; Csánki I. 696.

hogy már Hóman így nyilatkozott róla: „Szállásbirtokából ítélve Szabolcs is a fejedelmi család rokona.”¹³⁷

Ebből egyben az is következik, hogy Szabolcs nem volt különálló törzs feje. Nem is képzelhető, hogy a Duna rövid észak—déli szakasza a megtelepedéskor Árpádon és Kurszánon kívül egy harmadik törzsfőnek is szállásterületet adott volna.

Hogyan került Szabolcs fejedelem a hét vezér közé, éspedig mind a krónikabeli vezérnévsorban, mind Anonymus Gestájában egyformán második helyre? Nézetem szerint az Árpád-kori hagyomány őrizte annak emlékét, hogy Árpád volt az első vezér és Szabolcs volt a második vezér; ez a sorrend azonban nem a hét vezér névsora volt, hanem a fejedelmek egymásutánja. Amikor tehát a XI. század végén kísérlet történt a hetes számra nézve is kérdéses *septem duces* „hét úr” nevének összeállítására, a második *dux* nevének helyére az időben második nevét írták be. Ugyanakkor a vezérnévsorból kiesett Szabolcs és Fajsz nevét nem pótolták más névvel, s ezért következett az ősgestában Árpád után Taksony.

Felmerül itt a kérdés, hogy ha a vezérnévsor első két szereplője fejedelemnévsorból került át, vajon a vezérnévsor folytatása nem őrzi-e további fejedelmek nevét? Bár ez a feltevés csábító kombinációs lehetőségeket rejt magában, azt hiszem, hogy egy ilyenféle általánosítás több ellentmondáshoz vezet, mint amennyi szilárd következtetés levonható belőle.

A krónikák vezérnévsora (Árpád — Szabolcs — Gyula — Künd — Lél — Vérbulcsu — Örs), amelyen Kézai csak sorrendi módosítást hajtott végre (Árpád — Szabolcs — Gyula — Örs — Künd Lél — Vérbulcsu), elsősorban úgy magyarázható, mint a honfoglalás és kalandozás kori mondákból történt utólagos szerkesztés: Gyula és Künd a két honfoglaló fejedelem méltóságneve, egyben honfoglalás kori mondák szereplői; Lél és Bulcsu pedig a Lehel-kürt monda főszereplői. Még kevésbé van okunk fejedelemnévsort keresni Anonymus vezérnévsorában (Álmos fia Árpád, Előd fia Szabolcs, Kündü fia Kurszán, Ónd fia Ete, Tas fia Lél, Tétény fia Horka fia Gyula), amely a régi Gesta névsorának ismeretében, annak a családi hagyományok alapján történt módosításával keletkezett.¹³⁸

Az a felismerés, hogy Árpád után unokaöccse, Szabolcs lett a fejedelem, kifejezésre jut mind a vezéri, mind a dukátusi udvarok elhelyezkedésében.

Elsőként azt a hiányérzetet keltő jelenséget említem, hogy Árpád téli udvarhelyének környékén, Baranyában Árpád fiainak szállásaira semmi nyom nincs, és Tormás az első leszármazott, aki Fajsz idejében e terület uraként kimutatható. Nos, Baranyában Szabolcs téli és nyári szállásának klasszikus módon maradt emléke: a Pécsi-víz forrásánál található *Mecsekszabolcs* (1290 körül: *Zobolch*), ma Pécs külvárosa,¹³⁹ a Pécsi-víz torkolatánál pedig *Drávaszabolcs* (1216/1550: *Zobolsu*, 1395: *Zabolch*)¹⁴⁰ (6. kép). Ez az egy vármegyén belül maradó rövid távú vízparti kettős szálláshely önmagában nem fejedelmi sétálóra mutat, s lehet, hogy Szabolcs még herceg korában jogot kapott a nagyfejedelemtől téli udvarhelye közelében való nomadizálásra. Hogy ez a nomadizálás időben hogyan viszonylik a dukátus birtoklásához, azt nehéz volna megmondani, annyi azonban tény, hogy a bihari dukátus területén olyan klasszikus emléke maradt a trónörökös Szabolcsnak, mint talán egyik utódjának sem.

Elsőként Szabolcs várára gondolok, amely méretét tekintve a legnagyobb X. századi földváraink között. Az a körülmény, hogy Árpád trónörökösének nevét viseli, arra mutat, hogy Szabolcs volt a vár kiépítője s egyben a bihari dukátus megszerzője. Anonymus, aki erről a vidékről származott, úgy látszik, hallott valamilyen hagyományt a vár eredetéről. Honfoglalástörténetében arról beszél, hogy Szabolcs, Tas és Tétény volt a bihari hercegség elfoglalója, s ennek kapcsán Szabolcs várról ezt írja: „Akkor Szabolcs, ez a fölötte böles férfiú, megtekintett egy helyet a Tisza mellett, s midőn látta, milyen is az, kiokoskodta, hogy erőségénél fogva várépítésre való. Tehát — társainak közös tanácsa szerint is — összegyűjtve ott a köznépet, nagy árkot ásatott, és igen erős várat épített földből. Ezt most Szabolcs várának hívják.”¹⁴¹

A vereckei út közelében épített vár méretei feltételezni engedik, hogy építője számolt az akkor legerősebben fenyegető besenyő veszéllyel. Felépítése bizonyára hosszabb időt igényelt, amiből nemcsak az következtethető, hogy Szabolcs hosszabb időn keresztül állt a bihari dukátus élén,

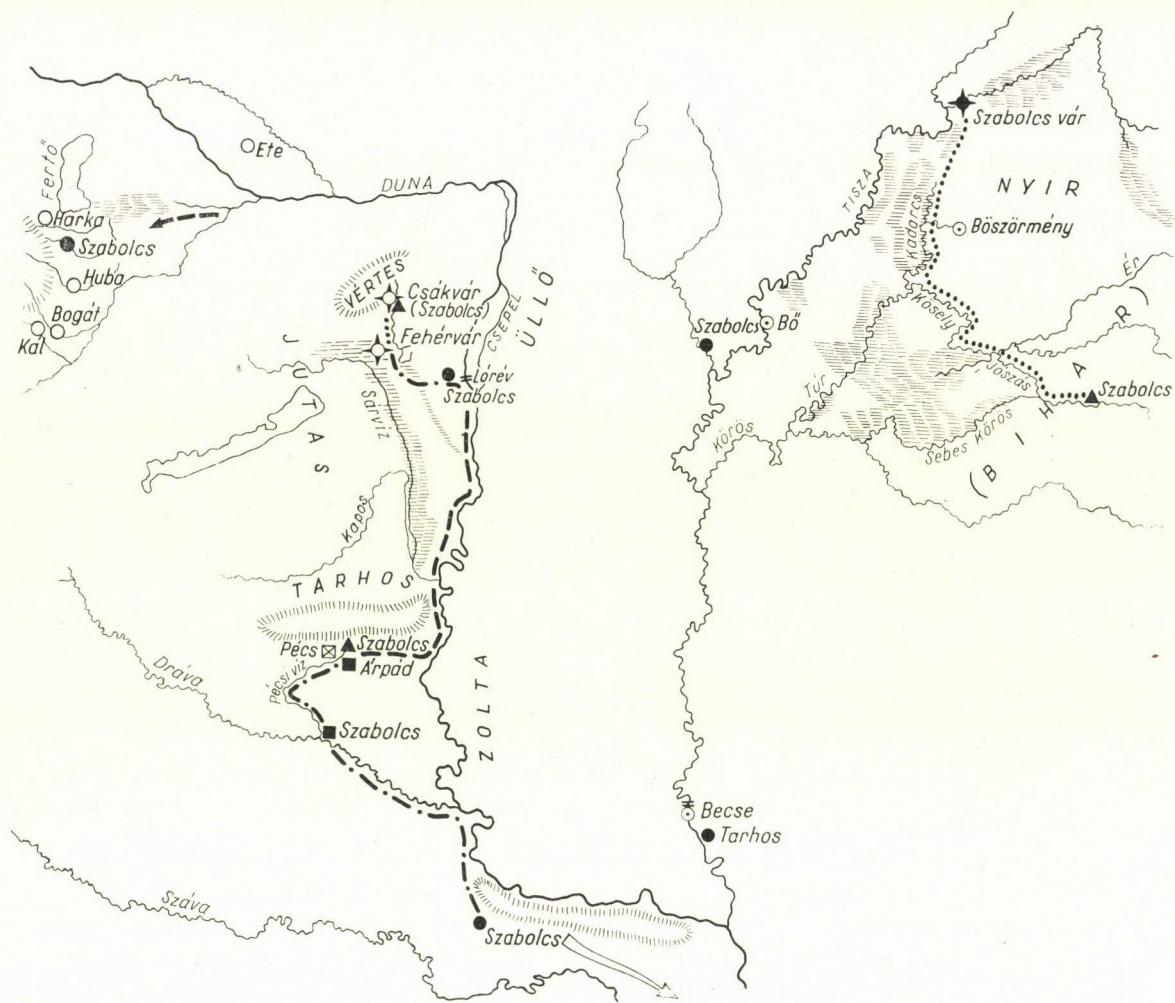
¹³⁷ Hóman B., Szent István. (Bp. 1938) 60.

¹³⁸ Györffy Gy., Krónikáink . . . 97—124.

¹³⁹ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 380.

¹⁴⁰ Karácsonyi J.—Borovszky S., Regestrum Varadiense. (Bp. 1903) [továbbiakban: Reg. Var.] 211; *Csánki* II. 523.

¹⁴¹ *Pais D.*, MEH 113.

6. kép. Szabolcs „második vezér” szálláshelyei Jelmagyarázatot I. az 1. kép alatt

Рис. 6. Места стоянок «второго военачальника» Сабольча. Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 6. Les résidences du «second duc» Szabolcs. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

- ... Szabolcs hercegekori útja — Путь Сабольча во время его герцогства — Le trajet princier de Szabolcs
- - - Szabolcs herceg- és fejedelemskori útja — Путь Сабольча во время его герцогства и княжения — Le trajet princier et „royal” de Szabolcs
- — — Szabolcs fejedelmi útja — Княжеский путь Сабольча — Le trajet de Szabolcs pendant son règne

hanem az is, hogy Árpád legalább olyan hosszú időn át volt nagyfejedelem.

Szabolcs vára a Tisza mellett biztosan téli udvarhely volt; a nyári szállás emlékét a Sebes-Körös völgyében, Nagyvárad felett levő *Mezőszabolcs* (1256: *Zabolch*)¹⁴² tartotta fenn. Mellette a *Jenő* törzsi helynév és az egyebütt törzsnevek csoportjában feltűnő *Battyán* falu neve¹⁴³ mutat korai katonai telepítésre (6. kép).

Ez a kettős szálláshely nem egyazon folyó partján épült. Eltekintve attól, hogy a Tisza bal partja a hatalmas kiöntések miatt nem is volt követhető, a dukátusi terület kijelölése nem folyók hosszában történt, s így a dukátus hercegi

szálláshelyei ritka esetben mutatják az ország más vidékein észlelhető szálláskettősséget.

Szabolcs esetében bizonyára azért maradt meg mindkét szállás neve, mert a megtelepedéskor elsőként alapította szálláshelyeit. Rendszeres szállásváltó útját a Nyírség peremén a Sebes-Körös és a Tisza vizét összekötő Józás, Köselly és Kadarcs erek jelzik. Ez érintette a fő szárazföldi utak metszéspontjában levő *Hajdubösörmény* (1332: *Bezermen* stb.)¹⁴⁵ mohamedán telepet, amellyel a herceg a keleti távolsági kereskedelmet vámolhatta.

Volt még egy szálláshelye Szabolcsnak, amely a keleti kereskedelemmel is magyarázható. Szolnok felett Besenyszög határában feküdt egy *Szabolcs*

¹⁴² Györffy Gy., Geogr. hist. I. 663.

¹⁴³ Uo. 628; Csánki I. 603; Jakó Zs., Bihar megye a török pusztítás előtt. (Bp. 1940) 204.

¹⁴⁴ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 606.

¹⁴⁵ Csánki I. 506.

falu (1393: *Zabolch*),¹⁴⁶ nem messze Tiszabótól, amely a tatárjárás előtt mohamedán telep volt.¹⁴⁷ A közeli, ma már megszűnt tiszai révhely magyarázza mind Szabolcs, mind a következő hercegek (Üllő, Taksony, Décese) itt csoportosuló szálláshelyeit.

Szabolcs fejedelemségét igazolja, hogy dunántúli udvarhelyeiből a fejedelmi partvonal birtoklása is valószínűsíthető.

Mint a krónikákból és a Csák-nemzetség birtokviszonyaiból nyilvánvaló, Szabolcs a megtelepedéskor Fejér megye területén szállott meg. Anonymus a Szabolcstól származó Csák-nem 1200 körüli birtoklásának megfelelően a Vértes hegyet és az alatta levő Csákvárat mondja első szerzeménynek, a krónikák szerint pedig a Csákvár körüli mező lett birtokuk, hol Szabolcs várat épített, melyet később Csák a maga nevével nevezett, holott korábban Szabolcsnak neveztek (*primo . . . Zoboley dicebatur*).¹⁴⁸ Mivel e passzusban a *Zobolei* ~ *Zoboley* névalak az archaikus, kb. 1200-ig élt *Zobolci* alakból romlott, bizonyosan nem XIII. századi hozzáfűzés. Ennek alapján jogunk van feltenni, hogy Csákvár Szabolcsnak Fejér megyei nyári szállása lehetett, míg a téli a mai *Pusztaszabolcs* (1302: *Zabouch*)¹⁴⁹ helyén, a Csepel-sziget lórévi bejárója közelében. Ha arra a kérdésre kellene választ adni, hogy ezt fejedelem korában létesítette nyári szálláshelynek, avagy herceg kori téli szálláshelye volt, amit fejedelem korában is fenntartott, az utóbbi látszik valószínűbbnek.

Szabolcs Fejér megyei szálláshelyei tekintetében számolnunk kell egy másik lehetőséggel is. Szabolcs területén épült fel Fehérvár, melynek helyét a krónikák Árpád szálláshelyének mondják.¹⁵⁰ Fehérvár azonban bizonyíthatóan nem Árpád, hanem Szabolcs szállásterületén feküdt.¹⁵¹ Ha a jövő régészeti feltárásai nem mondanak

ellent, méltán gondolhatunk arra, hogy Fehérvár első építését és elnevezését annak a fejedelemnek tulajdonítsuk, akinek családi osztályrészén terült el: Szabolcsnak. Ha Szabolcs herceg korában is egy jelentékeny vár építésével örökítette meg nevét, elvárható, hogy mint fejedelem is méltó várat emelt téli udvarhelyén. Fehérvár megközelíthetetlen sziget jellege emellett tükrözi azt a védelemre való felkészülést, amely a trónigénylőktől körülvevett Szabolcs helyzetében szükségszerűen előállt. Szabolcsnak tartania kellett Árpád fiaitól, akik Fejér megyei szállásterületét Tolna, Veszprém, Pest és a többi Dunán inneni részek felől körülvevették. Egyetlen elődjének és utódjának nem állt annyira érdekében, hogy e helyen egy bevehetetlen fejedelmi mocsárvárat építsen, mint neki.

Mindez nem zárja ki, hogy Gézát tekintsük a vár államalapítás kori kiépítőjének,¹⁵² mint ahogy Szent István volt az, aki 1018 táján székhelyét ide áttette, és európai értelemben vett várossá fejlesztette.¹⁵³

Szabolcs kétségtelenül birtokolta a Duna partvonalát Pécs és a Csepel-szigetre vezető Lórév között, mely Árpád eredeti partvonala volt. Emellett mutatkozik jele, hogy partvonalát időszakosan vagy rendszeresen meghosszabbította nyugat és délkelet irányába. A Sopron megye hegyeiből előfolyó Sió (Nikics) patak völgyében volt egy *Szabolcs* (1326: *Zabolch*) falu.¹⁵⁴ Érdekes, hogy e patakkel párhuzamos vizek mindegyike mellett egy-egy X. század eleji vezér szállásának neve tűnik fel, utódjának nevével együtt. Így a Perint patak mellett *Kál* karchas, a Gyöngyös mellett *Bogát*, a Répce mellett *Huba*, az Ikva mellett *Harka* szállása található, s alighanem ennek északi folytatása a Csallóközben Ónd fia *Ete* szállása.¹⁵⁵ E sajátos elrendezés magyarázni látszik Konstantin császár azon közlését (40/, 45), mely szerint

¹⁴⁶ Uo. 69.

¹⁴⁷ *Fejér G.*, Codex diplomaticus Hungariae . . . (Budae 1826—) [továbbiakban: *Fejér*] IV/2. 425.

¹⁴⁸ SRH I. 90, 290; vö. *Karácsonyi J.*, A magyar nemzetségek . . . I. 291—; *Glázer L.*, Kelet Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában. Fejér vármegye kialakulása. (Cegléd 1937) 25—; *Györffy Gy.*, Krónikáink . . . I. 102—103, 109—110 (a *stagnum Ferteu* helyére, az *Eleud* motívum eredetére és Szabolcs vár keletkezésére vonatkozó korábbi nézetemet módosítom); *Ua.*, Tanulmányok. 20.

¹⁴⁹ Anjou-kori okmánytár. — Codex dip. Andegavensis I. (Bp. 1878.) [továbbiakban: Anjou] 25; Csánki III. 345.

¹⁵⁰ SRH I. 166, 290.

¹⁵¹ Vö. *Györffy Gy.*, Krónikáink . . . 102.

¹⁵² *Kralovánszky Alán*, Székesfehérvár kialakulásának neves kutatója egy sor tanulmányban valószínűsítette, hogy a város Géza fejedelem alatt épült ki első templomaival, ld. legutóbb Székesfehérvár évszázadai

I (1967) 7—18, 35—47, melyhez vö. *Györffy Gy.* (uo. 19—25) és *Fügedi E.* (uo. 27—34). A Székesfehérvár körüli temetők datálásában 1—2 nemzedékkal korábbi kezdetekre következtet *Bakay K.*, Történelmi szemle 12 (1969) 121.

¹⁵³ *Györffy Gy.*, Székesfehérvár évszázadai II. (sajtó alatt)

¹⁵⁴ Csánki III. 629.

¹⁵⁵ E helyütt csak azon vezérek nevét említem, akiknek jogutóda ugyanabban a patak völgyben szállást birtokolt (Kál felett *Bulcsú*, Bogáté alatt *Tevel*, Hubáé alatt *Szemere*, Harkáé felett *Gyula*, Etéé mellett *Bár*, vö. még az Ónd szállásterületén előforduló *Karcsa* és *Abony* neveket); ezeken kívül más patak völgyekben is előfordul egy-egy név, amely Anonymus vezérneveivel kapcsolatba hozható, pl. *Acsád*, *Edve* (1264: *Edw*, I. Csánki III. 606), *Und* (1225: *Vnd*, 1408: *Ond*, Uo. 633); ezek beható nyelvészeti és településtörténeti vizsgálat nélkül nem vonhatók ide.

a magyar törzseknek megegyezésük van arra, hogy ha háború üt ki, a folyóknál együtt harcoljanak. Valószínű, hogy a törzsek felvonulása egy nyugati támadás esetén a vezérek szállásaival jelölt folyók mellett történt volna. Hogy Szabolcs itteni szállását olykor nyaranta is felkereste, az feltehető, de nem bizonyítható.

Szabolcs fejedelmi sétálójának délkeleti meghosszabbítását láthatjuk a Valkó megyei Szabolcs faluban (1395: *Sabouch*, 1477: *Szabolcsi*),¹⁵⁶ mely a Fruskagora délnyugati oldalán feküdt, és párhuzamba állítva Fajsz Száva-menti szálláshelyével a Bolgárország és Bizánc felé vivő hadi és kereskedelmi utat ellenőrizte (6. kép).

Áttekintve a Szabolcsról nevezett szálláshelyeket, nézetem szerint ezek teljes mértékben támogatják azokat az adatokat, amely szerint Szabolcs Árpád legidősebb férfitörzse volt, aki követte őt az uralomban mint második fejedelem. Szálláshelyei azt is bizonyítják, hogy herceg korában a dukátust birtokolta, majd a Duna partvonalát kezében tartva uralkodott, s alkotásaiból ítélve a kalandozások korának nagyformátumú uralkodója volt, akinek hírének még a Taksony-ágbeli krónikás propaganda sem tudta elhallgatni.

Hogy miért iktatták ki az Árpád-ház krónikásai Szabolcsot a fejedelmek névsorából, és miért került át neve a hét vezér közé, azt kellően magyarázza, hogy utódai, a Csákok mindig elég hatalommal rendelkeztek ahhoz, hogy trónkövetelőként lépjenek fel.

A bővebb krónikákban halovány utalás van rá, hogy ilyesmire Szent István halála után sor került. Ahol ui. arról van szó, hogy Csák saját nevére nevezte Szabolcs várát Csákvárnak, a Vazul-ág krónikása hozzáfűzi, hogy ezt a várat a magyarok Endre, Béla és Levente idejében „közös tanáccsal” lerombolták.¹⁵⁷ Nyilván azért, mert a Csákok ellene fordultak a hazatérő három hercegnek, s az is méltán feltehető, hogy Orseolo Péter elkergetése után maguk formáltak jogot az uralomra. Az Árpád-ház kihalása után Csák Máté trónigénnyel nem léphetett fel, mert a krónikás torzítás megfosztotta a lehetőségtől, hogy bizonyítsa, hogy ő is „Szent István nemzetségének arany

ágacsakájából” származik. De családi hagyományból bizonyára tudta, hogy örökjogon megilletné a trón.¹⁵⁸

A Taksony-ágbeli uralkodóknak többszörösen is érdekükben állott, hogy az Árpád és Taksony között levő fejedelmeket elfeledtessék, és származásrendjüket állítsák be uralkodói névsornak.

Amíg Szabolcs származása és történeti szerepe elég egyértelműen tisztázható, addig homályban van, hogy mi következett halála után. Volt-e más herceg, aki korban és rátermettségben megelőzte az Árpád-fiakat? Megtartották-e a seniorátusi sorrendet, avagy csorbát ütött rajta az elsőszülöttség, vagy a rátermettség szempontja?

Az utóbbival azért kell számolnunk, mert ahol közelebbről módunk van megismerni a nomád uralmi viszonyokat, a két utóbbi, a primogenitúra és idoneitás szempontjai újból és újból áttörnek a seniorátus rendjét.

A nomád seniorátus intézményének gazdasági-társadalmi gyökere abban rejlik, hogy a mozgásban levő nomád társadalom mozgó vagyonával együtt mindig érett és tapasztalt vezetőt igényel, aki népét, vagyonát, legelőit megvédeni képes. Ebből azonban nem csupán az következik, hogy mindig a legidősebb családtag jogosult uralomra, hanem az is, hogy az uralomra alkalmatlan félreállni kényszerül, és átadja helyét az alkalmasnak. Azt, hogy ki alkalmas, többnyire maga az uralkodó dönti el közös tanács nyomán. Világosan példázza ezt a Mongolok Titkos Történetének közel egykorú feljegyzése Dzsingisz kán utódlásáról.

Eszerint a khorezmi hadjárat előtt (1219) Dzsingisz kán egyik felesége figyelmeztette férjét, hogy jelölje ki utódját. A kán maga elé hívatta fiait, akik közül a két idősebb, Dzsocsi és Csagatáj szópárbajra kelt egymással, de miután szétválasztották őket, lemondtak a harmadik javára, s Csagatáj így szólt: „Ögödej... nyugodt ember. Ögödej választjuk. Helyes volna, ha a kán atya mellett maradna, s te megtanítanád őt a külső magatartás meg a nagy süveg ismeretére”. Ebbe a negyedik fiú, Toluj is beleegyezett. Bár a kán kétszer is felhívja figyelmüket, hogy Dzsocsi a legidősebb, elfogadta a javaslatukat, mely nyilván az ő véleményével is egyezett és maga ugyanúgy

¹⁵⁶ Uo. II. 350.

¹⁵⁷ SRH I. 290. Bár a bővebb krónikákban e helyen Szár László szerepel Endre, Béla és Levente apjaként, nem gondolom, hogy az egész mondat késői beszúrás lenne, legfeljebb a Vazul nevet írták át Szár Lászlóra, mint ez a krónikában másutt is megtörtént.

¹⁵⁸ Nem mond ellent a Csák-nem Árpád neméből

való származtatásának nemzetségi címere, az oroszlan sem (*Csoma J.*, I. *Karácsonyi J.*, A magyar nemzetségek... III/2. 61–63). Bár ez általában a törzsfői eredetű családok címerét díszítette, de oroszlan volt az Árpádok hatalmi jelvénye is, pl. a királyi jogar kristálygömbjén, vö. *László Gy.*, *SzIEml.* III. 550—; *Györffy Gy.*, *Tanulmányok*... 5–6.

rendelkezett. Kiegészíti ezt Rasidu-'d Din leírása Ögödej trónraemeléséről, ahol a megjelent hercegek egyhangúan — Dzsingisz kán parancsára hivatkozva — felszólították, hogy vegye át a hatalmat. Ögödej szabadkozott, s Tolujt próbálta maga helyett ajánlani, aki mint legfiatalabb, az atyai tűzhelynek az őre, de újabb rábeszélésre vállalta a káni méltóságot.¹⁵⁹

A másik szempont, ami közrejátszik, a kán első feleségének, a katunnak beleszólása az utódlásba. Ahol a katun energikusabb uránál, vagy ahol az utódlás kérdése nincs egyértelműen eldöntve, ott a katun befolyása is érvényesül. Annál is inkább, mert a kán halálával előállt interregnum idején az uralmat átmenetileg a katun gyakorolja. A katun pedig befolyása megtartása érdekében mindig valamelyik fiát igyekszik trónra juttatni. Jó példa erre Töregene, Ögödej özvegye, akinek 1246-ban sikerült fiát, Gүjүköt több idősebb herceg mellőzésével megválasztatnia kánná.¹⁶⁰

Hogy ez nem csupán a mongol társadalomban volt így, bizonyítják az orchoni türkök történetére vonatkozó kínai forráshelyek. A belső-ázsiai türkök utódlásában váltakozóan érvényesült a seniorátus és a primogenitúra, s a belső konfliktusok rendszerint ebből fakadtak.¹⁶¹

A magyar történelemben a seniorátus és primogenitúra küzdelme Koppány lázadásától kezdve Imre és II. Endre harcaiig írott forrásokból nyomon kísérhető. Nyilvánvalóan a X. században is hatott e kétféle törekvés, de erre írott források híján csak a dukátus területén birtokolt udvarhelyek helynévi nyomaiból vagy hiányából tudunk következtetni.

A fentiek ismeretében mindenesetre számolnunk kell azzal, hogy az utódlás nem mindig a seniorátus elvét követte, s az uralkodó által utódl jelölt herceg fivéreit megelőzve a trónörökösöt illető területet, a dukátust nyerte el.

A következő probléma a magyarországi dukátus területi megosztásában rejlik.

Konstantin 948-ban azt írja, hogy a hét magyar törzshöz csatlakozott három kabar törzs egy fő uralma alatt áll, szemben a magyar törzsekkel, amelyek mindegyikének saját feje van. Már önmagában ez is mutatja, hogy a kabarok feletti uralom nem organikus fejlődés eredménye, hanem a fejedelmi hatalom beavatkozásával kialakított

intézmény. A három kabar törzs feletti uralom a X. században a nagyfejedelem örökösét illetve, s ebből fejlődött a dukátus intézménye.¹⁶² A dukátusban azonban nem csupán a trónörökös, hanem az utána következő herceg s egy-két főember is részesült, s ez látszólag ellentétben áll azzal, hogy a kabarok egy fő alatt állottak.

Meg kell néznünk hát, hogy mi volt a nomád gyakorlat a trónörökös területének egysége, ill. megosztása tekintetében.

A nomád uralmi rendszerben ismeretes az az intézmény, hogy az uralkodó a hódolt népek, ill. a hódított területek feletti uralmat a trónörökösnek és öccseinek adja át jövedelemszerzés és az uralkodói tapasztalatok elnyerése végett. Egy-egy hódolt nép vagy tartomány rendszerint egészében jutott a trónörökös vagy egy-egy herceg kezére, míg az ellenálló népeket, törzseket „elrendezték”, azaz szétosztották az uralkodó család tagjai között.¹⁶³

A hódolt népek vagy hódított területek területi megosztásának módjába a türk és kazár adatok nem engednek közelebbi bepillantást. Ugyanakkor ismerjük a mongolok által meghódított Kipcsaknak, a kunok országának a folyók szerinti megosztását.

Kipcsak a tatárjárás után teljhatalommal Batu kán kezére került, aki Dzsingisz legidősebb fiának, Dzsocsinak második fia volt. (Az első fiú, Batu bátyja: Ordu, a hamarább elfoglalt Nyugat-Szibéria felett uralkodott.)

Batu így osztotta meg Kipcsakot: Magának tartotta meg a Volga mindkét partját, bár csak a védettebb keleti parton nomadizált. Öccsének, Berkének engedte át a Káspi-tó nyugati partvidékét le Derbendig, a Kaukázus szorosáig, de miután Berke ajándékokat szedett a Perzsia felől Batuhoz jövő mohamedánoktól, áthelyezte őt a Volgától keletre. Plano Carpini szerint 1246-ban a Don mellett Karbon, Batu nővéreinek a férje nomadizált, míg Rubruk szerint 1256-ban Batu fia, Szartach járt ott, és udvarában, a Don keleti partján vele volt legidősebb fia. Elképzelhető, hogy ez a kétféle híradás időbeli egymásutánt jelent, s a káni vő helyét tíz év múlva az uralkodó herceg fia foglalta el, bár az is lehetséges, hogy a Don nyugati, jobb partján a káni vő, védettebb bal partján pedig Szartach nomadizált fiával. A Dnye-

¹⁵⁹ MTT 119—123, 186.

¹⁶⁰ Uo. 167.

¹⁶¹ Györffy Gy., Tanulmányok . . . 137.

¹⁶² Máljusz E., Melich Emlékkönyv. (Bp. 1942)

254—262.

¹⁶³ Györffy Gy., Tanulmányok . . . 77—79, 137—138. A népek megszervezésére ill. szétosztására l. MEH 33, 42; MTT 75—76, 111.

per keleti, védettebb partján és síkságán 1246-ban Csagatáj elsőszülött fiát, Mocsit találjuk, míg a nyugati partján a határvédelemmel megbízott Korzenza nomadizált, akit Mocsinál alacsonyabb rangúnak mondanak. Az Ural folyó jobb és balpartján egy-egy ezredes sétált fel s alá¹⁶⁴ (1. kép).

A fentiek szerint egy tartomány feletti uralom nem ellentétes azzal, hogy a részuralkodó tartományában családtagjait (öccsét, fiát, sógorát, unokaöccsét), sőt alárendeljeit is részelteti. Így kell felfognunk, hogy a magyar dukátust jog szerint birtokló trónörökös egy távolabb eső területrészt átengedett öccsének, s ez ismétlődő gyakorlattá vált, de mások is részesülhettek benne. A megosztásban a fő szempont az volt, hogy a részuralkodó a legtöbb jövedelmet hajtó részt birtokolja. Ebből magyarázható, hogy a magyar trónörökös a keleti kereskedelem virágzása idején a bihari részt, a Duna-delta 969 körüli forgalmakör a krassói részt, a nyugati forgalom megerősödése után a nyitrai részt választotta magának (17. kép).

A magyar dukátus területi megosztását ismerető adatok közül kiindulásul az Anonymus által megőrzött udvari hagyományt vehetjük, amely szerint Árpád trónutódja a bihari dukátust kapta, egy fiági rokon, Hülek pedig Nyitrát foglalta el. A dukátus serege vármegyei csapatokból állt; 1074-ben Géza herceg törzscsapata nyitrai, László hercege pedig bihari volt. Ezen kívül csak a Nyírség (Szabolcs megye) csapatát nevezik meg, de a krónika eseménytörténeti részéből arra lehet következtetni, hogy Szabolcs és Nyitra megye között nehány megye szintén a dukátushoz sorolandó.¹⁶⁵ E tekintetben figyelmet érdemel még, hogy a Bihar megye és a Nyírség területén előforduló hercegi szálláshely-nevek többnyire megismétlődnek Heves megyében (Szabolcs, Tarhos, Üllő, Tas, Décese), s így ez esetleg szintén a bihari dukátushoz számítható. Ugyanakkor hercegnevek feltűnése Pozsony megye területén (Tevel, Taksony) ennek a nyitrai dukátushoz való tartozását valószínűsíti.

Géza herceg Al-Duna melléki szereplése, valamint Kálmán herceg mint bihari püspök Krassó megyei intézkedése a bihari dukátusnak délvidéki kiterjedését bizonyítja, ami összhangban áll azzal, hogy Krassó és Zaránd megyében maradt fenn a dukátus-viselt Zerind herceg neve helynévben¹⁶⁶

Árpád-házi szállásterület kibővítéséből alakul-

hatott a somogyi dukátus, mely bizonyos esetekben (Fajszy, Koppány) harmadik dukátusként szerepelt.

Hogy alkalmasint Erdély esetében is kell számolnunk dukátusi uralommal, azt az István király által oda kinevezett Erdőelvi Zoltán esete mutatja.

Ha a fentiek ismeretében akarunk a dukátusi udvarhelyekből történeti következtetést levonni, aminek lehetőségét Heckenast Gusztáv mutatta meg, egy további, eddig figyelembe nem vett tényezővel is kell számolnunk.

Árpád fiai mellett élhettek olyan firokonok, akiknek nevét Konstantin császár nem jegyezte fel. Gondolhatunk itt Álmos további unokaöccseire, de főként Szabolcs fiaira, akik a primogenitúra esetén megelőzhatték Árpád fiai, de a seniorátus fenntartása esetén is besorolhattak Árpád fiai közé vagy utánuk, s végül gondolnunk kell arra is, hogy a Konstantin által adott családfa nem teljes. Ha a fiúk felsorolása Tarhostól kezdve teljesnek is mondható, az unokák sorozata biztosan hiányos, dedunokákról nem is beszélve.

Ami Álmos további rokonságát illeti, itt egy igen lényeges kérdés vetődik fel. Mennyiben érvényesült a IX. században, de még inkább a honfoglalást követő uralmi átrendeződés alkalmával a dzsingiszida nomád gyakorlat, hogy az uralkodó egyes törzsek élére, ill. vezető méltóságokba saját rokonait helyezte? Ilyen lehetőséggel Hóman is számolt, amikor bővebb bizonyítás nélkül a Gyulákat, a *karchas* tisztet viselő Bulcsu családját és az Abákat Árpád nemzetségével hozta rokoni kapcsolatba.¹⁶⁷ Ha indokolt is bizonyos esetekben erre gondolni, általánosítani és a vezéreket mind egy nemzetségből származtatni nem lehet. Ellentmond ennek mindenekelőtt a kettős fejedelemség kétféle eredetű nemzetségével, de ellentmond az is, hogy a X. századi vezérek leszármazottai nem mindig azonos totemisztikus címerképet viseltek. Bár az oroszlan mint hatalmi jelvény többeknél ismétlődik, és a kiterjesztett szárnyú sas ismétlődő motívuma mögött nem tudjuk a különféle ragadozómadár fajtákat megkülönböztetni, van teljesen eltérő címermotívum is. A Tétény (*Tuhutum*) vezértől leszármazó Tétény nemzetség két Duna—Tisza közti nemzetséggel (Becsegergely és Dorozsma) együtt kígyót viselt címerén.¹⁶⁸

A rokonságot a nomádoknál azonban nem kizárólag fiágon veszik számba, és a hatalomban való

¹⁶⁴ Györffy Gy., Napkelet . . . 96, 138, 140, 145, 146.

¹⁶⁵ Györffy Gy., Tanulmányok . . . 38—40.

¹⁶⁶ Heckenast G., i. m. 32—51.

¹⁶⁷ Hóman B., Szent István. (Bp. 1938). 60.

¹⁶⁸ Györffy Gy., Tanulmányok . . . 4—5.

részesedéskor a hercegnő férje is a hercegekkel egyenrangúnak számít. A mongoloknál a káni vő, a „gürigen” olykor megelőzte a hercegeket is, így pl. 1246-ban amikor Batu a Volga partját járta, a Don partvonalát Karbon „gürigen” birtokolta.

A rokonság alapján való hatalomrészese­dést Magyarországon leginkább a *gyula* méltósággal kapcsolatban indokolt felvetni. A honfoglalás korában a tényleges hatalmat gyakorló *gyula* tisztségét Árpád viselte, 948-i adat szerint viszont a *gyula* örökletes főbírói tisztség volt, melyet nem Árpád négy fiának a leszármazotta töltött be. Mivel pedig a nomád gyakorlat ismeretében nem valószínű, hogy a *gyula* méltóságot, akár csökkentett hatalomkörrel is, egy idegen törzsfőnek engedjék át,¹⁶⁹ legvalószínűbb, hogy Árpád után a *gyula* tisztség egy rokon birtokába került, s ha azt nem az egyik fiú nyerte el, egy fejedelmi vőt kell birtokosában sejtenu­nk. Hogy ezzel a hatalommegosztással a magyar régiségben is számolnunk kell, Aba Sámuel esete bizonyítja, aki mint fejedelmi vő fia, István király korában a nádori méltóságot birtokolta.

Árpád halála után a *gyula* tisztséget valószínűleg Tétény kapta meg. Tétény vezér ui., mint alább kitérek rá, a korábban Kurszán által bírt fejedelmi partvonalat nyerte el, azt, amelyre 907-ben Árpád kiterjesztette uralmát. Tétény *gyula* volta megmagyarázza azt a kétes anonymusi hagyományt, hogy Tétény a Gyulák „őse” volt. A Pest környéki Tétény és Maglód nemzetség hagyománya a honfoglaló Tétényt nyilván mint *gyulát* tartotta számon, s az vezette Anonymust arra, hogy a Gyulákat tőle eredeztesse.

A következő X. század eleji vezér (*rex*), akit nem egészen indokolatlanul kapcsolatba hoztak mind a *gyula*,¹⁷⁰ mind a *karchas* tisztséggel,¹⁷¹ de

szállásainak fekvése leginkább az Árpádok Duna-jobbparti, senior leszármazottaihoz kapcsolja: *Bogát*.

Liudprand 921-i eseményekről szólva írja, hogy a magyarok Veronába érkezett két „királya”, *Dursac* és *Bugat* jó barátságban volt Berengár királlyal, akinek kérésére megtámadták itáliai ellenségeit.¹⁷²

Dursac nevében Nagy Géza Tarhos (Tarkacsu) nevének romott alakját ismerte fel,¹⁷³ Vajay Szabolcs pedig továbbmenve azt tette fel Aventinus ide vonatkozó szövegének figyelembevételével hogy itt Tarhos nagyfejedelemről és Bogát *gyuláról* van szó.¹⁷⁴ Ha Aventinus szövege nem is nyújt kellő alapot a következtetésre, Bogátról valószínűsíthető, hogy utóbb Erdély ura lett.

Bogátról Anonymus is megemlékezik, bizonyára valamilyen hősi ének alapján. Azt írja, hogy a honfoglalás harcaiban, majd a kalandozásokban a kürtöt fúvó Lél mellett nagy szerepe volt Bogát fiának, Bulcsúnak.¹⁷⁵ Bizonyos, hogy itt a 955-ben szereplő Lél és Bulcsú anakronisztikus szerepeltetéséről van szó, amellet­ t Bogát összekapcsolása Bulcsúval hibás. Bogát nem lehetett Bulcsú apja, mert Konstantin császár közli, hogy a nála járt Bulcsú apja Kál volt, emellett Kál nagyjából kortársa is volt Bogátnak.

A magyarországi Bogát helynevek elhelyezkedése figyelmet érdemel. Ezek áttekintésénél nem elhanyagolható, hogy Magyarországon az Árpád­korban volt Bogát-Radvány nevű úri nemzetség, amelynek 1200 körül élt Bogát nevű tagja is,¹⁷⁶ nevét pedig egy, a X/XI. században élt Bogátról vette. Kézai ugyan erről a nemzetségről 1283 körül azt állítja, hogy Csehországból vándorolt be,¹⁷⁷ ez az állítás azonban ugyanúgy nem érdemel hitelt, mint a krónikák advena-névsorának legtöbb állítása, pl. a Becsegergely-nem francia vagy a Ják-nem német eredetéről.¹⁷⁸ Kézai valószínűleg

¹⁶⁹ Korábban erre a lehetőségre gondoltam: Uo. 84.

¹⁷⁰ *Vajay Sz.*, i. m. 45, 54—.

¹⁷¹ L. 167. j.

¹⁷² *Gombos, A. F.*, *Catalogus* . . . II. 1473.

¹⁷³ *Turul* 32 (1914). 23. A két névben nagy eltérések mutatkoznak. Az első szótag azonosítását megkönnyíti, hogy Tormocs neve a francia helyesírású zobori oklevélben 1113: *Durmuz* ~ *Durmusc* (l. 207. jegyz.), viszont a *kacsu* szövegnek *-sac* írása csak szövegromlással vagy hangátvetéssel magyarázható.

A név leginkább az anonymusi *Tursoc* erdő nevével (SRH I. 76, 80) egyezik, de ezt utóbb *Törzsök*nek ejtették, s így lehet természeti elnevezés [*Győrffy Gy.*, MNy 47 (1951) 47—48]. Van hasonló kun személynév is: 1277: *Torzok* (Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Szerk.: *Gárdonyi A.* (Bp. 1936) [továbbiakban: *Gárdonyi*] I. 166), amihez közel áll az 1366-ban említett *Torzák* hegy Nagyvárad határában (*Fejér* IX/3. 606).

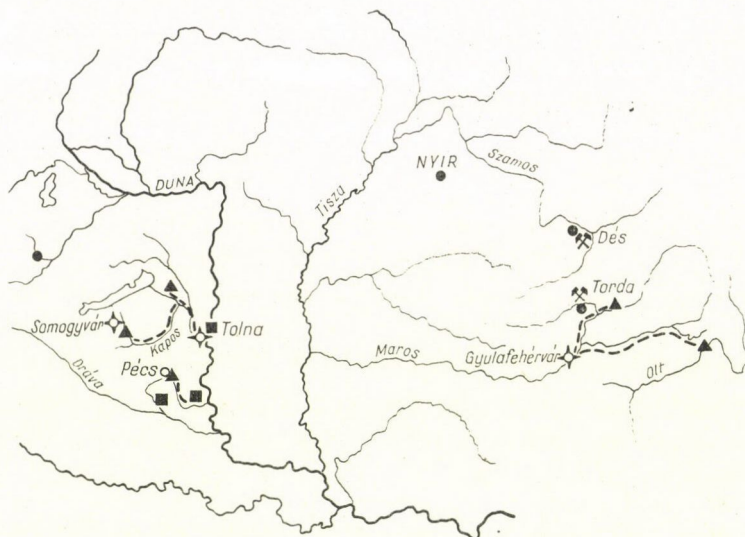
¹⁷⁴ L. 170. j.

¹⁷⁵ SRH I. 82, 86, 107.

¹⁷⁶ *Karácsonyi J.*, *A magyar nemzetségek* . . . I. 249, 253.

¹⁷⁷ SRH I. 190. Itt egyenesen Kézai betoldásáról van szó; az Ákos mester készítette advena névsorban Bogát-Radvány nem is szerepel a bevándoroltak között.

¹⁷⁸ *Győrffy Gy.*, *Tanulmányok* . . . 5, 13; Somogy m. lt. évk. I. (Sajtó alatt), . hol a Ják-nem Vecelintől való származtatását cáfolom. A Ják nemzetséget a pogány magyar személynevek (pl. Ebed, Csuna, Baksa, Tapasz, Szabolcs, Úz) kedvelése és a német nevek tökéletes hiánya magyarnak mutatja, s így oroszlanos címerük sem nyugatról eredeztetendő. A nemzetség nevét olykor *Ghak*, *Tyak*, *Thyak*, *Chak* alakban is írják (*Karácsonyi J.*, *A magyar nemzetségek* . . . II. 244), s ha figyelembe vesszük, hogy az e tájon lakó Türje (Jürle, Tyürle, Csürle) nem nevének írásánál ugyanezeket a változatokat találjuk (uo. III. 119), a *Ják* a *Csák* név változatá-

7. kép. Bogát vezér szálláshelyei. Jelmagyarázatot ld. az 1. kép alatt
 Рис. 7. Места стоянок военачальника Богата. Пояснение условных знаков на рис. 1.
 Fig. 7. Les résidences du chef Bogát. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.
 X Sóbánya — Соляные копи — Saline

etimologizálás alapján mondta a nemzetséget csehnek, a szlávban ugyanis van *bogatŏ* 'gazdag' szó¹⁷⁹ és közismerten szláv a *Radován* személynév is.¹⁸⁰ Mindamellet a nemzetséget jellegzetes sasos címere¹⁸¹ ugyanúgy magyarnak mutatja, mint ahogy a fenti Bogát vezér magyar volta kétségtelen, de nincs okunk az 1067 körül szereplő *Rodowan* nádort sem idegennek tartani a szláv személynév miatt, ami ekkor divatos volt Magyarországon (pl. László, Bonuszló, Prokuj stb.). Ha a Bogát-Radványok otthonát, Zemplén megyét és Észak-Zalát óvatosságból ki is iktatjuk a Bogát nevek elterjedésének vizsgálatából,¹⁸² a X. század eleji hadvezér szállásai jellegzetes elhelyezkedésűek.

Mindenekelőtt figyelmet érdemel az 1055-ben említett *Bagath mezee*, mely Tolna vár és Fadd közé lokalizálható,¹⁸³ éppen Tarhacsia szomszédságába. Az itt torkoló Sárvíz—Kapos partján a főág forrásvidékéig felsétálva, Somogyvár közelében *Bogát* pusztához (1229: *Bagat*; 1336: *Bugat*; 1458: *Bogad*)¹⁸⁴ jutunk, mely a tolnai téli szállásnak megfelelő nyári szálláshely lehetett. Ugyanakkor a Sárvíz másik mellékvízén, a Sión felmenve Ozora felett elérünk a hajdan Veszprém megyéhez tartozó *Bogárd* pusztához, melynek régi neve *Bogát-*

(*vára*) volt (1482: *Bogath*, 1491: *Bogathvara*).¹⁸⁵ E Bogát szállások elhelyezkedése a Jut~Juta~Jutom szállásokéra emlékeztet, és Bogátot határozottan Árpád neméhez kapcsolja. A Bogát névvel kapcsolatba hozható baranyai helynevek ugyanezt megerősítik. Pécs mellett keletre, a Hódos patak felső völgyében található *Püspökbogád* falu (1295: *Bogad~Bogach*), a pécsi víz mellett, a síkon pedig *Bogádmindszent* (1276: *Bugad*, 1290: *Bagad*), s a Hódost felvevő Karacsica torkolata előtt is volt egy Bogádtelke (1330: *Bogádteluke*),¹⁸⁶ talán pusztá faluhely. Ha az utóbbit el is hanyagoljuk, az előbbi kettő fekvése Szabolcs baranyai hercegi szálláshelyeire emlékeztet. Hozzávéve, hogy *Nyírbogát* falu (XIV. század eleje: *Bogath*)¹⁸⁷ a bihari dukátusban azon ér mellett fekszik, amely Üllő irányából Tas és Zolta felé folyik, úgy tűnik, hogy Bogát egyidőben a dukátust is birtokolta. Ha a Fejér megyei *Sárbogárd* nevében is *Bogát* neve rejlik, lehet hogy Szabolcs fia volt.

Bogát kiemelkedő pályafutása 920 utánra, Szabolcs fejedelemsége idejére tehető. Nem bizonyítható, hogy birtokolta a Duna partvonalát és fejedelemségig emelkedett volna. Egyetlen nyugatmagyarországi helynévi előfordulása Vas megyé-

nek vagy hasonló névpárjának is felfogható. Ha e kérdés további vizsgálatot is igényel, azt a fentiek eléggé valószínűvé teszik, hogy a Jákók esetében egy törzsfői nemzetséggel van dolgunk.

¹⁷⁹ EtSz I. 443; *Bárczi G.*, A tihanyi alapítólevél Bp. 1951. 46; *Nagy Géza és Pais Dezső* joggal kétségbe vont a Bogát nevének szláv eredetét (Uo.)

¹⁸⁰ *Miklosich, F.*, Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im Slavischen. (Wien 1864) 53.

¹⁸¹ *Csoma J.*, i. m. 45—47.
¹⁸² A Hernád-völgyi Bogátra ld. *Györffy Gy.*, Geogr. hist. I. 70.

¹⁸³ *Erdélyi L.*, PRT X. 420, 492.
¹⁸⁴ *Csánki II.* 594.

¹⁸⁵ *Vö. Ila B.*—*Kovácsics J.*, Veszprém megye helytörténeti lexikona. (Bp. 1964) 145, 206 azonosítás nélkül.

¹⁸⁶ *Györffy Gy.*, Geogr. hist. I. 287.
¹⁸⁷ *Csánki I.* 512.

ben, a Gyöngyös patak partján fekvő *Bogát* falu (1281: *Bogad*, 1339: *Bagathy*),¹⁸⁸ nem messze Tevel herceg Gyöngyös-parti szálláshelyétől, inkább magyarázható Árpád-házi herceg, mint fejedelem szálláshelyének.

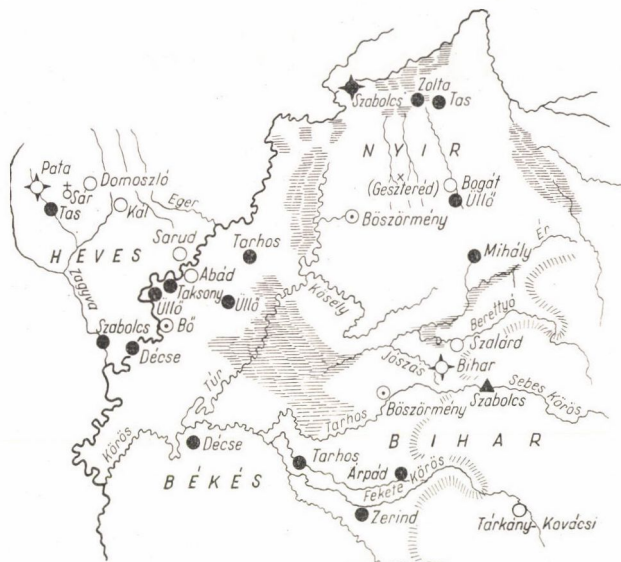
Bogát működésének Erdélyben maradt határozott helynévi nyoma. Belső-Szolnok megyében *Alsó-Bogát*, utóbb *Bogáta* (1315: *Bogath*, 1325: *Bagath*) a dési sóbánya közelében fekszik,¹⁸⁹ *Bogát* pusztá faluhely (1291: *Bagath*) pedig a tordai sóbánya mellett, Aranyos-székben.¹⁹⁰ Ezek fekvése erősen emlékeztet Géza két erdélyi *Décse* szálláshelyének fekvésére, de hogy itt nem csupán a sóbányák Árpád-házi kézbe vételéről van szó, mutatja két további Bogát falu: *Marosbogát* Torda megyében (1295: *Bagach*, 1332: *Bogath*) és *Oltbogát* (1406: *Bogath*) Felső-Fehér, ill. Nagy-Küküllő megyében,¹⁹¹ mindkettő nyári legeltetésre alkalmas folyóparton, melyhez képest Gyulafehérvár téli udvarhelynek tekinthető (17. kép). Ez támogatja azt a feltevést, hogy Bogát Erdély uraként fejezte be életét.

A Bogátra vonatkozó történeti és helynévi adatok újólag arra figyelmeztetnek, hogy az az Árpád-házi család, amit Konstantin művéből megismerhetünk, nem tekinthető teljesnek. Mindenesetre e reánk hagyományozott származási rend önmagában is elégséges ahhoz, hogy a dukátus birtoklásának rendjét nyomon kövessük.

Mint láttuk, Árpád nagyfejedelemsége idején a trónörökösöt megillető dukátust Szabolcs birtokolta, és szállása volt a tiszabői böszörmények közelében levő révnél, a Zagyva torkolatánál. A révhez tartozó későbbi hercegi szállások a bal parton, a kemeji részeken helyezkednek el.

A Tisza alsó szakaszának böszörményekkel kapcsolatos révhelyét Becse mellett,¹⁹² Tarras szomszédságából következtethetően Tarhos birtokolta, feltehetően már akkor is, amikor Szabolcs a dukátusban ült (6. kép).

Látszólag megoldható az utódlás problémája azzal a feltételezéssel is, hogy Szabolcs nagyfejedelem Árpád fiait jelölte utódnak. *Tarhos* a Fekete

8. kép. Hercegi szállások a dukátus bihari területén. Jelmagyarozatot l. az 1. kép alatt.

Рис. 8. Стоянки герцогов на бихарской территории дуката. Пояснение условных знаков на рис. 1

Fig. 8. Résidences princières sur le territoire de Bihar du duché. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

● Árpád-fiak szálláshelyei — Места стоянок сыновей Арпада — Résidences des fils d'Árpád
○ Rokonok szálláshelyei — Места стоянок родственников — Résidences des membres de la parenté

Körös egyik ágánál található, mely *Árpád* falu mellett elvezet a nomád szakrális kovács nevét viselő *Tárkány* faluhoz és *Kovácsi* dűlőhöz, emellett a Sebes Körös egyik ágának neve, de egy *Tarhos fertő* található Tiszafüred Zám felé eső határán is¹⁹⁴ (8. kép).

A második fiú, *Jelech* (Hüle, Üllő) neve két Nyitra megyei helynévben él: A Vág vecsei révje közelében, Tormocs (utóbb Tornóc) határában 1211-ben *Jelec* helynevet említenek, míg Nyitra mellett Tormos szomszédságában 1156-ban *Jelev* falu tűnik fel, a mai Előd pusztá¹⁹⁵ (9. kép).

Tarhos halálával Üllő került a bihari dukátusba. A Nyírségből az Érmellékre vezető érnél Encsencs mellett feküdt Üllő falu (1321: *Illev*),¹⁹⁶ Heves megye Tisza-balparti részén pedig két *Üllő* helynevet találunk, az egyik *Kis-* és *Nagy-Üllő* (lapos) Kunmadaras mellett, a másik pedig *Üllő tó* (1349: piscina *Illev*) Tiszabura határában.¹⁹⁷

¹⁸⁸ Uo. II. 737.

¹⁸⁹ Oklevéltár a... Bánffy család történetéhez. Szerk.: *Varju E.* (Bp. 1908) [továbbiakban: Bánffy okl.] I. 42, 50.

¹⁹⁰ Székely oklevéltár. Szerk.: *Szabó K.* (Kolozsvár 1872) [továbbiakban: Székely okl.] I. 27; *Orbán B.*, *A Székelyföld leírása*. V. (Pest 1871) 124—.

¹⁹¹ *Wenzel V.* 31; *Csánki V.* 694; *Hazai okmt.* 336. Oláhbogát nem vonható e vizsgálatba, mert a középkorban Kerék vagy Kerecsnuk volt a neve, l. *Iczkovits E.*, *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. (Bp. 1939) 59.

¹⁹² *Györfly Gy.*, *Geogr. hist.* I. 217.

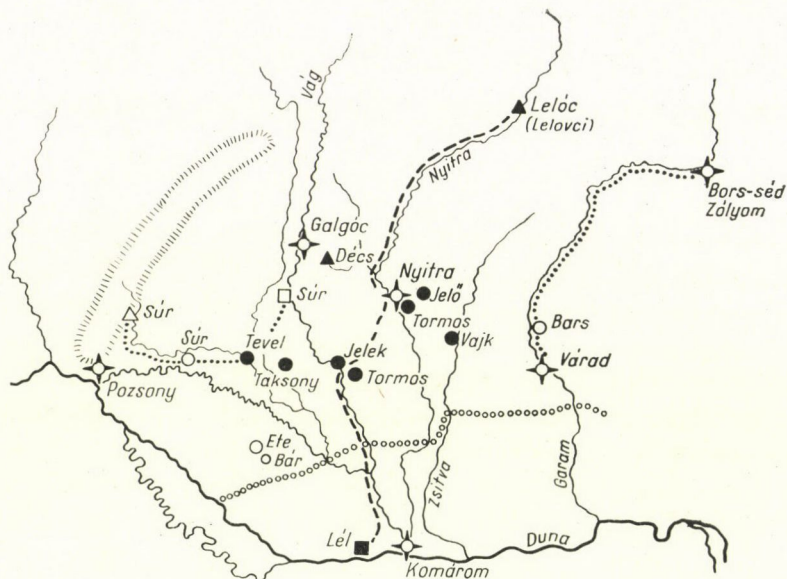
¹⁹³ Uo. 572. *Vö. Dienes I.*, Árpád fia Tarhos ijá-zainak nyomában. *ÉT* 1969. 13. sz. 610—615.

¹⁹⁴ 1830 évi térkép. Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Helytartótanácsi térképek. 11, 61. sz. és Pesty gyűjt.

¹⁹⁵ PRT I. 622, 629; *Kniezsa I.*, Sz 73 (1939) 175.

¹⁹⁶ OL. D1. 1045.

¹⁹⁷ 1830. évi térk. (l. 194. jegyz.) Bánffy okl. I. 164. és Pesty gyűjt.

9. kép. Hercegek és főemberek szállásai a dukátus nyitrai területén. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt
 Рис. 9. Стоянки герцогов и племенной верхушки на нитрской территории дуката. Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 9. Résidences des princes et des notabilités sur le territoire de Nyitra du duché. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

- ▲ ■ ● Árpád-házi hercegek szállásai — Стоянки герцогов династии Арпада — Résidences des princes de la maison des Árpád
- △ □ ○ Magyar nemzetségtők szállásai — Стоянки венгерских родовых старейшин — Résidences des chefs de clan hongrois
- A dukátus határai — Граница дуката — Les limites du duché.

A harmadik fiú, *Jutas*, akinek a családi szálláshely közelében levő veszprémi és feltételezhető somogyi udvarhelyeiről fentebb szoltunk, a két dukátus területén helynévi nyomot nem hagyott.¹⁹⁸

Árpád negyedik fia, Zolta anélkül jelent meg a bihari dukátusban, hogy Nyitrában biztos helynévi nyoma maradt volna.¹⁹⁹ Nyírségi szállásának emlékét a *Zolta* víznév tartotta fenn (1325, 1333: *piscina Zultha*)²⁰⁰ Demecser határában, Tas szomszédságában, bihari dukátusának hagyományát pedig Anonymus örizte meg (8. kép).

Mindez alighanem még Szabolcs fejedelemsége idején zajlott, feltéve, hogy túlélte idős unokaöccseit.

Árpád fiainak korára leszármazottaik szereplése idejéből következtethetünk vissza. A legidősebb: Tarhos és a legfiatalabb: Zolta között majdnem egy generációs eltérés mutatkozik, ha unokáik férfikori szereplését vesszük kiindulásul. Tormás 948-ban járt Bizáncban, Géza pedig 973-ban küldte el követeit Quedlinburgba mint ifjú fejedelm. Szem előtt tartva az e korban megfigyelt

28 éves generációs periódust, Tarhos 892 táján, Zolta pedig 917 körül volt fiatal férfikorban.

Mint említettem, Zolta fejedelemségének nemcsak az ősgesta és Konstantinos eltérő adata mond ellent, hanem udvarhelyeinek fekvése is cáfolja, amihez hozzávehetjük udvarhelyeinek csekély számát is. A biztosan fejedelemséget viselt Szabolcs 8, Fajs pedig 6 udvarhellyel rendelkezett, míg Zolta emléke csak 2 helynévben maradt fenn.

Zolta bihari hercegsége idején kerülhetett Tevel a nyitrai dukátusba. Szálláshelye a Dudvág mellett Pusztafödémestől keletre fekvő Tevel (1223: *Tewel*) pozsonyi várföld helyén feküdt²⁰¹ (9. kép).

Feltéve, hogy Szabolcs és Fajs között más nagyfejedelm nem volt, Fajs megelőzte az uralomban nagybátyját, Zoltát és unokabátyját, Tevelt. Fajs, úgy látszik, a somogyi dukátusból került fejedelemségre, aminek a kalandozások idején nagyobb jelentősége volt, mint a biharinak vagy a nyitrainak.

Zolta halála után Tas került a bihari dukátusba, erről tanúskodik a nyírségi *Tas*, melynek Anony-

¹⁹⁸ 1396-ban Ipolyságon, Hont megyében elkövetett hatalmaskodás kapcsán, környékbeli nemesek közt említik *Jutas*-i Pált (Zichy okmt. V. 7), itt azonban Jutast nem találunk.

¹⁹⁹ Zolta esetleges szálláshelyeinek fel nem ismerésé-

hez az is hozzájárulhat, hogy nevét szláv vidékeken bizonyára *Zlato*-nak értelmezték, de egy *Zlatovce*-féle továbbképzésben már nincs jogunk személynevet keresni.

²⁰⁰ Anjou II. 230; Zichy okmt. I. 412.

²⁰¹ Wenzel XI. 172.

mus szerint eredetileg Tasvára (*Forum Thosu*) volt a neve,²⁰² de Tasnak volt szálláshelye Hevesben, a Mátraalján is, a mai *Tas* pusztánál (1406: *Thas*).²⁰³ Vele egyidőben a nyitrai dukátust Taksony nyerte el, amint erről a Pozsony megyei *Taksony* falu (1214: *Tohsun*)²⁰⁴ tanúskodik, mely Tevel közelében, a Dudvág mellett fekszik. Tas 948 után bekövetkezett halála után Taksony került a bihari dukátusba; emlékét a Heves megyei, Tisza-balparti *Taksony* pusztája (1371: *Taxon*) tartotta fenn Tiszabura mellett²⁰⁵ (8. kép).

Taksonyt utóbb a nyitrai dukátusban Tormás követte. Mint említettem, Tormás neve két helyen maradt meg Nyitrában; Nyitra vár mellett *Tormos* falu és víz (1075/1217: *aqua Tarmas*, 1264: *Turmas*),²⁰⁶ és Vágvecse mellett *Tormocs*, utóbb *Tornóc* (1113: *Durmuz*, *Durmusc*, 1248: *Tormoch*, 1317: *Turmuch*, 1323: *Tormuch*).²⁰⁷ E két hely nem az ingamozgás alsó és felső végpontja volt, hanem egy vár melletti és egy rév melletti szálláshely (9. kép).

Tormást megelőzően, valószínűleg még 955 előtt a nyitrai dukátusba Tas fia Lél került. Lél szálláshelyét a krónikák Nyitrában jelölik meg,²⁰⁸ de az ő esetében klasszikus helynévi emlék maradt ingamozgása alsó és felső végpontjáról. Téli szállása a Komárom mellett nyugatra fekvő *Lél* falu (1075/1217: *Lelu*)²⁰⁹ lehetett, míg vándorlásának felső végpontja kétségtelenül *Lelóc*, más néven *Lelóc* falu (1232: *Lelevch*)²¹⁰ jelzi a privígyei medence bejáratánál. A *Lelóc* (szlov. *Lelovce*) név ui. a *Lél* (<*Lelü*) névnek a szláv *-ovce* birtokosképzővel²¹¹ ellátott alakja. Lél nomadizáló útja felülről a Nyitra nyugati partján haladt Nyitra várig, s mivel a folyótorkolat a mocsarak miatt a parton megközelíthető nem volt, Vágvecsenél (ahol korábban Jelek és Tormocs szállásai is állottak!) átkelt a Vág nyugati partjára, s így ereszkedett le a Csallóközbe.

Lél herceg arról vált nevezetessé, hogy ő volt a 955-ben elpusztult magyar sereg egyik vezére.

Az *Annales Sangallenses maiores* szerint *Lél rex*-et nem Bulcsúval együtt fogták el, hanem egy másik csatában, melyet egyidejűleg Lél a csehekkel vívott.²¹² A részleteket közlő *Chronicon Eberspergense* szerint az Ebersberg várnál együtt elfogott *Lél dux*-ot és *Sur rex*-et a vár ura, Eberhard herceg katonái kísérték Regesburgba a vesztőhelyre.²¹³ (*Sur* nevét későbbi források az antik *Assur* névre torzították.)²¹⁴

Lél és Súr közös hadi vállalkozásával összhangban van, hogy a Nyitrával szomszédos Pozsony megye területén ekkor a helynevekből ki-vehetően Súr vezér nomadizált. Nyári szállása Szentgyörgy város helyén lehetett, ahol a nagy *Súr-erdő* és *Súr-rét* őrzi nevét.²¹⁵ Ha az itt eredő patak mellett lefelé haladunk, elérünk *Hegysúr* és *Pénteksúr* (1253: *Sur*) falukhoz²¹⁶, melyhez a *Súr sziget* tartozik; tovább menve a főúton a Vág irányába a szeredi rév mellett a négy faluból álló *Súr* falucsoporthoz jutunk: *Nagysúr*, *Nemessúr*, *Valtasúr*, *Varrasúr* (1291: *quinque terre Sur*)²¹⁷ (9. kép).

Ebből világosan kiderül, hogy a dukátus nyitrai része közvetlenül 955 előtt meg volt osztva Lél herceg és Súr vezér között, és az a seregetest, amelyet ők vezettek, a nyitrai dukátus serege volt.

A magyar hierarchiában járatlan nyugati krónikás talán korkülönbséget akart kifejezni, mikor az ifjú Lél *dux*-nak, Súr *dux*-nak pedig *rex*-nek írta. Súr esetleges Árpád-házi származása mellett viszont felhozható, hogy szálláshelyének emléke Veszprém megye keleti szélén, a Sárvízbe futó Gaja forrásvidékén található (1436: *Swr*), *Surd* falu (1268: *Surd*) pedig Somogy megye délnyugati részén fekszik,²¹⁸ s e két megye korán az Árpádok kezére került, 955-ben épenséggel Fajsz fejedelem öröklött szállásterülete volt. Súr emlékének eltűnése a hagyományból párhuzamba állítható Fajsz emlékének eltörlésével, s ez esetben még arra is lehet gondolni, hogy Fajsz hozzátartozója volt. Súr vezér hagyománya az Osl nemzetség személynévadásában is élt,²¹⁹ ami alapján a Sopron me-

²⁰² SRH I. 63; vö. *Csánki* I. 527.

²⁰³ Uo. 73.

²⁰⁴ PRT I. 629.

²⁰⁵ *Csánki* I. 72.

²⁰⁶ I. 54, 514–515. A mellette levő falu neve más nyelvi közvetítést tükröz, pl. 1274: *Thermus* (DI. 40116); 1270–77: *Teremech* (uo. 30356).

²⁰⁷ *Knieszsa* I., A zabori apátság... (Bp. 1949) 11; A Pécz nemzetség Apponyi ágának... oklevelei. (Bp. 1906) I. 3, 50, 57—.

²⁰⁸ SRH I. 166, 291.

²⁰⁹ *Knauz* I. 59.

²¹⁰ Hazai okmt. VII. 21.

²¹¹ E képzőre l. *Knieszsa* I., Névtudományi vizsg. ... 1960. 21.

²¹² *Gombos*, A. F., Catalogus ... I. 199.

²¹³ Uo. 552–53.

²¹⁴ Uo. 266; III. 2205, 2439.

²¹⁵ MVV Szerk.: *Borovszky* S. Pozsony vármegye. (Bp. é. n.) 6.

²¹⁶ *Wenzel* II. 243.

²¹⁷ Uo. XII. 516.

²¹⁸ *Csánki* III. 251.

²¹⁹ *Karácsonyi* J., A magyar nemzetségek ... II. 416.

gyében honos Osl nemzetséget tőle származtattam.²²⁰ E származtatásnak azonban nem kedvez, hogy Sopron megyében *Súr* helynevet nem találunk.

Az augsburgi csatavesztés után Taksony lett a nagyfejedelem, Koppány apja Zerind került a bihari dukátusba, ahol a Fekete Körös-völgyi *Zerind* falu (1326: *Zerend*) és a Krassó megyei *Szörénd* (1363: *Zeurend*, 1414: *Zerend*)²²² tartotta fenn szállásainak emlékét, míg Tormás után Géza herceg került a nyitrai dukátusba. Nyitrai szállása neve *Décs* puszta (1276, 1319: *Gyuche*)²²³ annak a pataknek a fejenél fekszik, amely Nyitra vár föléült ömlik a Nyitrába.

Zerind halála után Géza nyerte el a bihari dukátust. Egyik szállása a Körös parti *Décs* vagy *Décsi* puszta (1138: *Geyca~Geysce~Geiche*) Békés megyében; ez 1110 táján is hercegi birtok volt, s mint ilyet adta Álmos herceg a dömösi prépostságnak.²²⁴ Másik szállása a Krassó megyei *Gyécse* falu (1458: *Geuche*)²²⁵ volt, amelynek neve valószínűleg az Al-Duna melletti *Divics* falu nevében őrződött meg. Harmadik, Tisza-balparti szállásának a „kemeji részekén”, Tiszapüspöki mellett *Décse* határnev tartotta fenn nevét²²⁶ (8. kép).

Itt jegyzem meg, hogy a kemeji részekén bizonyára azért kapott szállásbirtokot a Taksony idejében beköltözött besenyő Tonuzoba vezér,²²⁷ mert házassági kapcsolat fűzte Taksonyhoz. Anonymus szerint Taksony felesége kun volt, márpedig a kipsak kunok csak 1055-ben jöttek Európába, és a kun névvel eleink kezdetben mindenféle nomádöt jelöltek, közte besenyőt is.²²⁸

Mivel Heves megye őrzi a legtöbb Árpád-házi herceg nevét, és a hercegek birtoklása itt Szabolcs-tól Gézáig kimutatható, sőt a XI. század második felében Domszló herceg is itt birtokolt,²²⁹ valószínűnek látszik, hogy Aba Sámuel, ill. apja is házasság révén vált itt birtokossá. Anonymus ugyan az Abák birtoklását Árpád adományára vezeti vissza és Ed és Edemen szerzeményének mondja,²³⁰ de e két állítólagos ős nevének semmi nyoma nincs a megyében.

A fentiekben áttekintettük az Árpádok eredeti családi szállásterületén, a hozzá foglalt területe-

ken és a dukátusokban létrejött udvarhelyeken, külön figyelmet fordítva arra, hogy mennyiben lehet szó folyóparti ingamozgás alsó téli és felső nyári végpontjairól, mennyiben közbeeső, rév melletti szálláshelyekről stb.

Mivel legjobban a korai fejedelmi szállások elhelyezkedésében figyelhető meg a nomád mozgó udvarok rendje, meg kell néznünk, hogy mennyiben érvényesül ez a törzsfői udvarok elhelyezkedésében. E tekintetben az okoz nagy nehézséget, hogy a kétféle vezérnévsor, amely reánk maradt, 200, ill. 300 évvel a honfoglalás után került feljegyzésre, ill. összeszerkesztésre, és hitelesnek csak annyiban tekinthető, amennyiben egyes főúri családok helyesen őrizték meg honfoglaló ősök emlékét. Ha az esetek legnagyobb részében a családi hagyomány tényleg élt honfoglalás kori vagy X. századi ősök nevét és szálláshelyét tartotta fenn, az ősök törzsfői mivolta, szereplésük ideje és a megadott családi kapcsolat (pl. apa—fiú viszony) megbízhatatlan. Ez annál sajnálatosabb, mert csak a családi kapcsolatok ismeretében tudtuk az Árpádok szállásrendjét nagyjából rekonstruálni. Ha csupán a krónikák és Anonymus adta származásrend volna ismeretes (*Árpád — Zolta — Taksony — Géza és Mihály*), semmit sem tudnánk Tarhos, Jutas és Üllő ágáról, valamint szállásrendjéről, és bár a Duna menti ingamozgás és dukátus feltehető volna, az egymás után következő nemzedékeknek egy-egy vármegyényi területen való elhelyezkedése nem tűnne szembe.

A törzsfők családjában csupán két esetben ismerünk megbízható családi kapcsolatokat, ezek a családfatörések azonban elégségesek arra, hogy a fenti szállásrend szélesebb elterjedtsége igazolható legyen.]

Mint fentebb említettem, Konstantin császár közli, hogy Kál *karchas* fia volt Bulcsú *karchas*, aki Bizáncban vendége volt.²³¹ A krónikák Vérbulcsút a hét vezér között sorolják fel, és megmondják, hogy szálláshelye a Balaton mellett volt.²³² Anonymus, aki a Vérbulcsú-nem hagyományait nem ismerte, és Bulcsút tévesen Bogát fiának mondta, egyikőjüket sem sorolta a hét vezér közé, és szálláshelyüket sem jelölte meg.

²²⁰ Tanulmányok 20.

²²² *Csánki* I. 748, II. 107.

²²³ OL. DI. 896, 95607. Figyelemre méltó, hogy fentebb, Patvarócnál, a Vág mellett volt *Kisdécs* föld (1263: *Kusdeuch* PRT II. 324).

²²⁴ MNy 32 (1936) 133, 204.

²²⁵ *Csánki* II. 99.

²²⁶ 1830. évi térkép I. 194. j.

²²⁷ SRH I. 116.

²²⁸ *Győrffy Gy.*, AntH 2 (1948) 154—176.

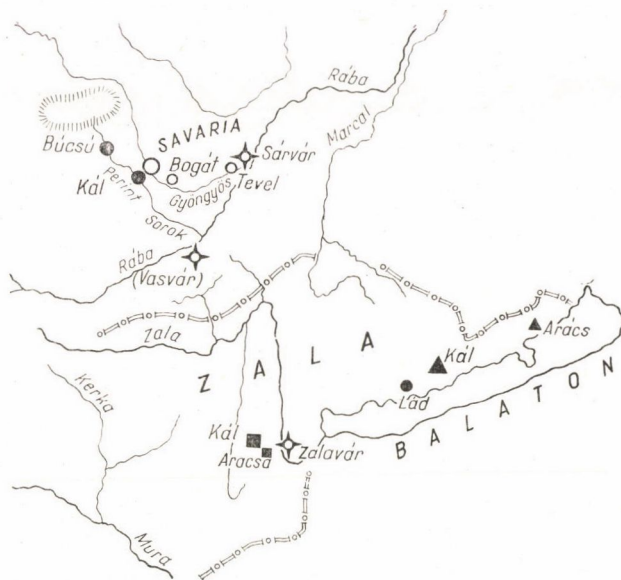
²²⁹ Mon. Vat. I/4. 579.

²³⁰ SRH I. 73.

²³¹ Ed.: *Moravcsik Gy.*, 178—179.

²³² SRH I. 167, 292.

A balatoni szálláshellyel pedig összhangban van, hogy a Vérbulcs, más néven Lád nemzetség a XIII. században a Zala megyei Lád faluban, a mai Badacsonylábdin volt birtokos.²³³ Világos ebből, hogy a 920–927 között érett férfikorban levő Kálnak és a 948–955-ben főméltóságként szereplő Bulcsúnak harmad-negyedízigleni leszármazotta volt Lád, a nemzetség Szent István-kori őse. Bár Kál apját, aki a honfoglalás idején volt férfikorban, nem ismerjük, és azt sem tudjuk, hogy viselte-e a görög feljegyzésben szereplő *karchas* méltóságot, melynek mind olvasata, mind a magyar helynevekkel való azonosítása vitatott, Kál nomadizálásának útvonala rekonstruálható. Nyári szállása valószínűleg a Balaton zalai partjáról nyíló *Kál* völgyben volt, ahol neve ma is él *Köveskál* és *Mindszentkál* falvak nevében (1171: *Kal*).²³⁴ A völgytől nem messze, a Badacsony nyugati oldalán levő, kies fekvésű *Lábd*i (1340: *Laad~Lad*)²³⁵ melyet az elszegényedett utódok sokáig őriztek, feltehetően a nemzetségi kultuszhely közelében volt. Kál, nagyjából a Balaton partvonalát követve, amennyiben ez a mocsaraktól lehetséges volt, Zalavárhoz, a IX. századi Mosaburghoz érkezett, melynek közelében *Dióskál* (1256: *Kaal*)²³⁶ őrzi nevét. Bár e délies fekvésű hely tekinthető Kál téli szállásának is, és kezdetben talán az is volt, Kál legkésőbb a *karchas* méltóság elnyerésével egy antik romváros mellett állította fel téli udvarhelyét, úgy, mint Árpád és Kurszán. Savaria, a mai Szombathely városnak a Perint patak felé eső oldalán feküdt *Kál* (1264: *Kaal existens inter villam hospitum de Zombothel et . . . villam Perin*)²³⁷; Kál Zalavártól a Zala folyó mentén, majd a zalabéri hajtúkanyar után az egyik mellékvíz mellett viszonylag egyenes úton mehetett át a Rába vízrendszeréhez tartozó Sorok-Perint folyásához. Ugyanitt, Szombathely felett, a Perint melletti

10. kép. Kál és Bulcsú szállásterülete. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt

Рис. 10. Территории, занятые Калом и Булчу. Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 10. Le territoire des résidences de Kál et de Bulcsu. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

Búcsú falu (1433: *Bulchu*)²³⁸ őrzi nevében Kál fia Bulcsú szállásának emlékét (10. kép).

Ami a Kál és Bulcsú helynevek országos elterjedését illeti,²³⁹ ezek Zalat kivéve többhelyütt ott fordulnak elő, ahol Bogát szállásai is fellelhetők. *Bulcsó* falu (1327: *Bulchu*) Baranyában Bogáttelke közelében feküdt,²⁴⁰ s ha hozzávesszük, hogy Tolnában, Várong mellett is volt egy *Bulcsú* (1250: *Bulsuch*)²⁴¹ az elhelyezkedés a fejedelemmel való kapcsolatra mutat. E kapcsolat többféleképpen magyarázható; lehet a jobbágyúr függősége az uralkodótól, amennyiben a *karchas* a fejedelem udvara közelében rendelkezhetett szálláshellyel; Anonymus pl. kifejezetten állítja, hogy Árpád csepeli nyári szálláshelyén minden vezérnek volt

²³³ Karácsonyi J., A magyar nemzetségek . . . II. 343–345.

²³⁴ Jakubovich E.—Pais D., Ómagyar olvasókönyv. (Pécs 1929) 42; Csánki III. 66; Pais D.—Rásonyi Nagy L., MNy 25 (1929) 121.

²³⁵ Csánki III. 76.

²³⁶ Uo. 66; MNy 25 (1929) 121. Bulcsú leszármazotta vagy jogutóda lehet az Aracsza nemzetség is, melynek egy tagja Bulcsú nevet viselt (Karácsonyi J., A magyar nemzetségek I. 132), s Aracsza falujukhoz képest Arács nyári szálláspár lehet (vö. Csánki II. 587, III. 29).

²³⁷ Csánki II. 760.

²³⁸ Uo. 739.

²³⁹ E neveket Pais Dezső állította össze [Kálra I. MNy 25 (1929) 121–122; Bulcsúra l. uo. 51 (1955) 442–444] és Szántó Imre térképezte fel [Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 7 (1961) 487]. A Sopron megyi Kál (1234: *Cal*, Csánki III. 591) idevonását némileg kétségessé teszi, hogy egy 1212-i kétes hitelű oklevél

szerint e tájon Szent Istvántól egy *Kaal* nevű német hospes kapott földet, a későbbi *Kyal*-t [Urkundenbuch des Burgenlandes. Szerk.: Wagner, H., (Graz—Köln. 1955) — (továbbiakban: Bgl.) I. 62–63]. A Fejér megye Solt székében fekvő mai *Kál* puszta (1464: *Kall*, Csánki III. 333), mely 1163 körül *Coll* alakban szerepel (Hazai okmt. VI. 3), aligha tartozik ide, még kevésbé a Belső Szolnok megyei *Kálna* (1325: *Kalna* Bánffy oklt. I. 50). Ide sorolandó viszont a Temes megyei *Kál* (1211: *Kaal* Bgl. I. 61). A *Bulcsú* helynevek Bulcsúval való összekapcsolása tekintetében óvatosságra int, hogy divatos Árpád-kori személynév volt [l. Pais D., MNy 51 (1955) 434–443]. Az állítólagos Fejér megyei *Bulcsú* adatot (Csánki III. 321) már Pais Dezső helyesen az Esztergom megyei *Búcs*-ra vonatkoztatta.

²⁴⁰ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 476; Csánki II. 476. Reuter Camillo figyelemztetett, hogy a baranyai *Kál* adat (uo. 493) nem megbízható.

²⁴¹ Hazai okmt. 18.

curia-ja és *villa*-ja.²⁴² Lehet családi, ahol nem szükséges fiági összetartozást feltételezni, hanem lehet beházasodásról szó. A Heves megyei *Kál* (1352: *Haromkaal*), az Abák debrői uradalmának része²⁴³ éppenséggel olyan területen fordul elő, ahol más fejedelmi vő és sógor is nyert szállásterületet. Torda megyében a Tordától nyugatra kereshető *Bu(l)es(telke)* (1358: *Buch, Buchtelku*, 1440: *Bulchthelke*)²⁴⁴ önmagában nem sokat mondana, ha Maros székben, melynek területe eredetileg Tordához tartozott, nem találánk egy *Kál* falut (1332: *Kaal*)²⁴⁵, nem beszélve a két itteni Bogátról. Kál és Bulcsu itteni jelentkezése felfogható úgy, mint az első ideiglenes erdélyi szálláshely maradványa, de mindenképpen kapcsolatba hozható azzal, hogy a *karchas* sószükségletének fedezésére Torda megyében szállásokat tartott fenn. A XI. századtól a magyarországi főgyházak rendelkeztek Torda körül sószállítók falvaival, a határvárispánok (pl. a vasvári ispán) pedig maguk gondoskodtak a szállításról, s ezt a fő utak mellett levő várnépi falvak bonyolították le, melyek olykor a vár (pl. Bodrog, Bolgyán, Vasvár) nevét viselték.²⁴⁶

Bizonyára erre vezethető vissza, hogy a Torda és a Balaton közti fő útvonalon Bulcsú nevét viselő szállások sorakoznak: a Maros völgyében Arad mellett *Bulcs* (1225: *Bulch*), a Tisza parti Zenta mellett *Bulcsú* föld (1224: *terra Bulsu*), a Duna parti Bodrogvár közelében *Bulcsúszeke* (1416: *Bwchw Zeke*)²⁴⁷ s ez elvezet a baranyai Bulcsóhoz.

Ha ismernénk Kál apjának, testvéreinek és fiainak nevét, világosabban látnánk a tekintetben, hogy a nemzetség megmaradt e Zala megye határai között, ha pedig a *karchas* méltóságnév magyar és szláv kiejtése ismeretes volna, talán távolabbi szállásait is megfoghatnánk. Sajnos, a névnek nincs elfogadható etimológiája, és így a helynevekben való jelentkezése sem kísérhető nyomon.²⁴⁸

²⁴² SRH I. 88.

²⁴³ *Csánki* I. 64; *Karácsonyi J.*, A magyar nemzetségek . . . I. 53.

²⁴⁴ *Csánki* V. 696.

²⁴⁵ *Ortvay T.*, Magyarország egyházi földleírása . . . II. (Bp. 1892) 657.

²⁴⁶ *Csánki* I. 767; *Györffy Gy.*, Geogr. hist. I. 876, 892.

²⁴⁷ Uo. 174, 714; *Csánki* II. 195.

²⁴⁸ A *karchas* név irodalmát I. *Moravcsik Gy.*, Byzantinoturcica II² 155. Többnyire az anonymsi Tuhutum fia *Horca* vezérnévvel azonosítják, mely *Harka* helynevekben jelentkezik, ez azonban ugyanúgy nem bizonyított, mint az a *Hóman Bálint* által másodsor felvetett ötlet, hogy a *karhán* név a *tarhán* méltóságnév változata [Szent István (Bp. 1938) 60]. Viszont ha a

A gyulák udvarhelyeinek megállapítása tekintetében kedvezőtlen helyzetben vagyunk, mert a források általában nem személynevükön, hanem méltóságnévükön emlegetik őket. Konstantin császár a nagyfejedelem után következő főbírói méltóságot *jilász* (*γυλάς*) néven említi, Skylitzes pedig közli, hogy a gyula (*γυλάς*), követve Bulcsu vezér példáját, elment Bizáncba és megkeresztelkedett,²⁴⁹ személynevét azonban nem adja meg. Bővebb krónikáink XI. század végi feljegyzésű része tartalmaz néhány figyelemre méltó szájhagyományt Erdély korai történetéből. A hét vezér között felsorolt *Gyula* vezérről azt mondja, hogy Erdélyben vadászat alkalmával egy nagy várost talált, amelyet valaha a rómaiak építettek.²⁵⁰ E mondatban sajátosan keveredik a realitás és a legenda. Amint Árpád *Sopiana*e, Kurszán *Aquincum* és Kál *Savaria* romjai mellett választotta meg téli udvarhelyét, úgy a gyula is egy római város, *Apulum* romjai alatt ütötte fel állandó szállását. A vadászat közben való új otthon találása viszont ősi euráziai mondatmotívum, amely a szarvasüldözés mondájához kapcsolódik. Gyula és Kál utódai bizonyára ugyanúgy mesélték a szarvasüldözés közben való római városra bukkanást, amint Anonymus elbeszéli a vadászó Bors vezérről vára fel-találását.²⁵¹ A beköltöző Gyulát mondja továbbá a krónika Sarolt apjának, már pedig Anonymus helyesen a honfoglalás utáni harmadik generációba teszi Sarolt apját, s ilyen módon a Tisza-vidéki Zombor fivére, „Gyula” lehet a beköltöző. Az erdélyi Fehérvár kiépítése azonban már megtörténhetett Bogát alatt, amikor is építése nagyjából egybeesnék Székesfehérvár első építésével.

A beköltözött „Gyula” leánya volt Sarolt, Szent István anyja.²⁵² A kortárs német Thietmar ugyan lengyel forrásból szláv néven említi István anyját, *Beleknegini*-t ami végső fokon a török *Sar-aldy* 'fehér hölgy' név fordítása, valamint apját, *Procu*-t, aki az utolsó Gyulával azonosítható,²⁵³

tarzan méltóságnév egyik magyar megfelelője *Tarján*, akkor a *παρχάς*, mely lehet egy *karchan* név görögös nominativusa, *karján* alakban is jelentkezhet. Ilyen helynevet tényleg találunk Bodrog megyében (1211: *Karian*, I. *Györffy Gy.*, Geogr. hist. I. 722) éppen Bulesú föld tőszomszédságában. A kérdés véglegesen csak biztos etimológia ismeretében oldható meg.

²⁴⁹ L. *Moravcsik Gy.*, SzIEml. I. 392 — *Ua.*, Byzantinoturcica II² 115.

²⁵⁰ SRH I. 290.

²⁵¹ Vö. *Györffy Gy.*, Krónikáink . . . 35—38; *Ua.*, Tanulmányok . . . 113—114.

²⁵² SRH I. 69, 291, 312.

²⁵³ *Gombos, A. F.*, Catalogus . . . III. 2203, vö. *Melich J.*, A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1923 — 247—257.

de hogy e szláv közvetítéssel feljegyzett név mögött milyen magyar személynevet kell keresnünk, arra biztos választ nem tudunk adni.²⁵⁴

Anonymus műve 24. fejezetében említi az István királynak ellenszegülő kisebbik Gyulát (*Gyla*) két fiával, s ezeket meg is nevezi *Biua*, helyesebben *Bua* (gen.: *Bue*) és *Bucna* (gen.: *Bucne*).²⁵⁵ Ugyanezt a két személyt *Bua* és *Buhna* néven az ősgesta írója abba a szerepben jelenítette meg, amelyben az Altaichi évkönyvek Péter király alatt *Stoizlo* és *Pezili* főembereket.²⁵⁶

Bua, *Buhna* és *Sarolt* neve sajátos módon bukkan fel a középkori Küküllő megye helyneveiben. Két réves falu viselt *Bua* nevet, az egyik a Nyáradnak a Marosba ömlése alatt, küküllői területen Nyárádtőbua (1435: *Nyaradteubua*), a másik *Bényebua* (1431: *Benyebua*, 1664: *Bényebuva*, 1681: Szpin alias *Bénye Buja*)²⁵⁷ a Kisakna felől jövő Sós-patak torkolatánál, hol egyik oldalon *Bénye* (román *Biia*), másik oldalon Szpin, egykor *Buja* (Kistövis, ma Lunca Tîrnavei) fekszik. Úgy látszik, hogy az idősebb Gyula-fi Buja e két hely között vándorolt, útvonala nagy részét a Kis-Küküllő északi partján téve meg, és évente kétszer elhaladva a régi Küküllővár mellett, mely a jobbparton feküdt.

Az ifjabb *Buhna* nevét a mai *Bonyha* falu (1291: *Bahna*)²⁵⁸ tartotta fenn a Kis-Küküllő déli partján, s így bizonyosra vehető, hogy a bal parton sétált fel s alá. A Nagy-Küküllő északi partján, a Székelyföld határán megtaláljuk a harmadik biztosan ismert családtag, *Sarolt* nevét az 1301-i *Sarold* falu nevében;²⁵⁹ folyóparti szállásváltó útja ugyanúgy a két Küküllő torkolatához vezetett, mint Bujáé és Bonyháé, s e helyen feküdt Böszörményszancsal (1350: *Bezermen Zanchal*) izmaelita telep.²⁶⁰ Eszerint Küküllő megye vizei a gyula közvetlen családtagjainak jutottak osztályrészül. Összhangban van ezzel, hogy amikor István király az utolsó gyula 1003-ban történt legyőzése után rokonát, Erdőelvi Zoltánt ültette be a gyula helyére, ez a Nagy-Küküllő déli partját kapta meg. *Zoltán* falu

(1341: *Zoltan*)²⁶¹ ui. a Nagy-Küküllő egyik déli mellékpatakja mellett, a Székelyföld határán, jellegzetes nyári szálláshelyen található. Zoltán ingamozgásának téli végpontja Gyulafehérvár, ill. a szemben fekvő Váradja (földvár) lehetett (11. kép).

Amint Bogátnak az Olt mellett is volt nyári szállása, ugyanúgy Zoltán is rendelkezett Olt menti szállásokkal. A barcasági Olt-kanyarban két helynév tartotta fenn emlékét: Zoltángyepü (1349: *Zoltangypew*) Hidvég és Bölön között és *Zoltán* falu (1366: *Zoltan*, 1439: *Soltan*),²⁶² Sepsiszentgyörgy közelében északon. Hogy itt nem későbbi elnevezésről van szó, hanem a gyulák legelőinek birtokbavételéről, azt a Zsombor és Doboka nevek itteni megismétlődése mutatja.

Anonymus Sarolt apjának, Gyulának öccsét *Zumbor*-nak nevezi, és szállásterületét Esküllő körül, Doboka megyében jelöli meg, ahol az Árpád-korban a *Zsombor* nemzetség (*genus Sumbur*) birtokolt. Ha a 950 körül élt magyarországi *Zombor* és az 1000 körül élt *Zsombor* személy szerint nem is azonosítható, és az a genealógiai levezetés sem fogadható el, hogy Buja és Bonyha Zombor unokái voltak,²⁶³ az István király korában élt Zsombornak a gyulákkal, ill. Zomborral való rokonsága igaz lehet.

Zsombor 1002 előtt egy észak-erdélyi nemzetség (törzsi alcsoport) ura volt, ahol három *Zsombor* falu őrzi szállásainak emlékét. Mint másutt kifejtettem, Zsombor uralmi területének kétharmad részét és várát István király sajátította ki, ide ültette be ispánját, Dobokát, és erről kapta nevét Doboka vár és vármegye.²⁶⁴

A nomád folyóparti szállásrend ismeretében feltehető, hogy Zsombor a Szamos és a bele folyó Almás és Mélyes patakok mentén váltotta szállásait, bár arra, hogy a dési sóbányát és környékét uralta volna, nincs nyom. Szamos-parti útjának elzárásaként is fogható fel a Szamos mellett fekvő *Kisdoboka* (1553: *Doboka*),²⁶⁵ mely egyben Doboka itteni nyári szállásának tekinthető.

²⁵⁴ Miklosich nyomán Melich János a névben a szláv *prokō* 'maradék' szónak az *-uj* képzővel ellátott alakját látja (uo. 253–255). Az *-uj* nagybácsinév képzőre l. MNy 66 (1970) 327. Bár fel lehet tenni egy *Prok* nevet magyar *-d* kicsinyítéssel és ebből (*Prokd* > *Prohd* > *Projd*) szabályosan *Parajd* ~ *Parád* vezethető le, de mivel ezekre középkori adatunk nincs és Erdélyben csak egy helyen fordul elő, idetartozása nem bizonyítható. A Nagy-Küküllő menti *Paratáj* (1359: *Prothia*, 1369: *Paratee* l. Zimmermann, F.—Werner, C. Urkundenbuch der Deutschen in Siebenbürgen. (Hermannstadt 1892) — [továbbiakban: Zimmermann—Werner] II. 157, 326) idevonásának hangtani nehézsége is van.

²⁵⁵ SRH I. 67, 69.

²⁵⁶ Uo. 336. Stoizla és Pezili szerepére l. Jakubovich

E., MNy 23 (1927) 228–240.

²⁵⁷ Csánki V. 869, 888; Tagányi K., Emlék Szily Kálmánnak. (Bp. 1918) 84.

²⁵⁸ Bánffy okmt. I. 27.

²⁵⁹ Zimmermann—Werner II. 6.

²⁶⁰ Anjou V. 411.

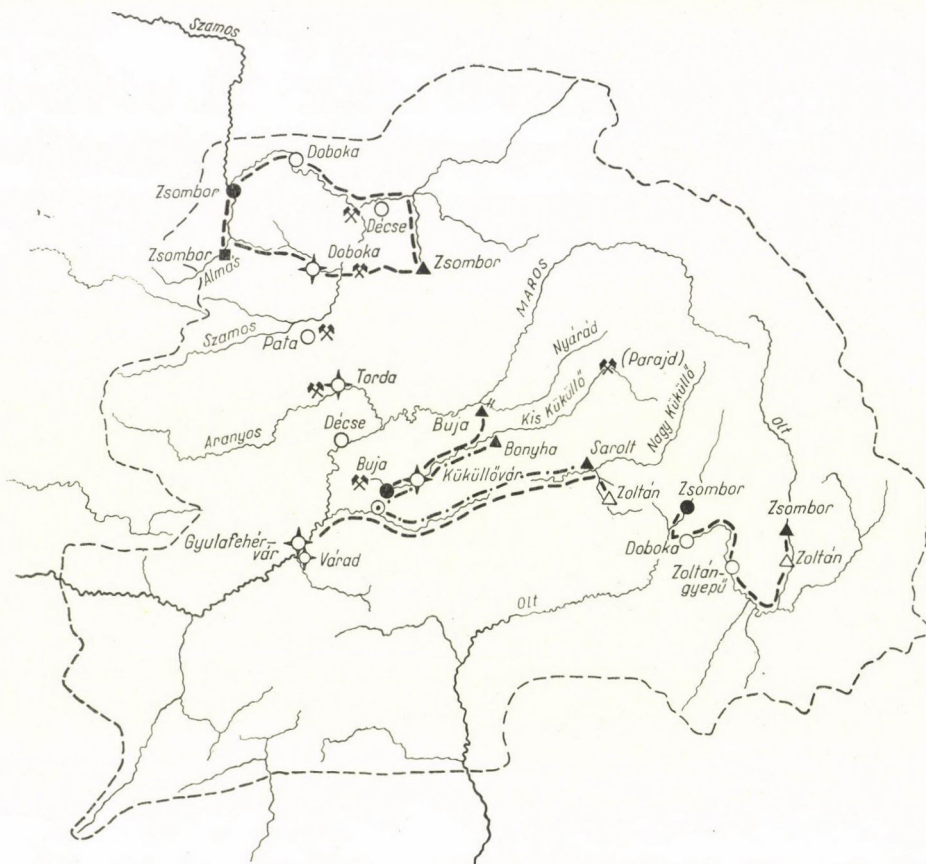
²⁶¹ RI 1929. 148.

²⁶² Székely okl. I. 57, 66, 139.

²⁶³ Amennyiben Boja és Bonyha „Zsombor” unokái lettek volna, szállásaik főleg Doboka megyében jelentkeznének. Itt jegyzem meg, hogy a Bolyai családnak nevet adó *Bolya* falu, melynek nevét 1296-ban *Bulla*-nak írják (Zimmermann—Werner I. 202), nem vonható ide.

²⁶⁴ Györffy Gy., Tanulmányok . . . 32–33.

²⁶⁵ Kádár III. 341.

11. kép. Az erdélyi gyulák szállásrendje 1000 körül. Jelmagyarázatot l. az 1. kép²⁶⁶ alatt
 Рис. 11. Система стоянок трансильванских князей рода Дюлы около 1000 года. Пояснение условных знаков на рис. 1.
 Fig. 11. L'ordre des résidences des membres de la famille Gyula de Transylvanie vers 1000. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

- ▲ ■ ● Gyula családbeliek szállásai — Стоянки членов семьи Дюлы — Résidences des membres de la famille Gyula
- △ □ ○ Árpád-háziak és más rokonok szállásai — Стоянки членов династии Арпадов и других родственников — Résidences des membres de la maison des Árpáds et d'autres parents
- ✕ Sóbánya — Соляные копи — Saline

A *Doboka* és *Zsombor* szállásnevek azonban megisméltódnak az Olt-kanyarnál is. A Homorómenti *Székelyzsombort* (1481: *Sombor*) és a Sepsiszentgyörgy feletti *Zsombor* pusztát (1342: *Sumbur*)²⁶⁶ összekötő Olt-szakaszon találjuk *Datk*, hajdan *Doboka* (1235: *Dubucha*)²⁶⁷ falut, valamint a két említett Zoltánt (11. kép). Ez valószínűvé teszi, hogy *Zsombor* a legyőzött Gyula fivére volt és 1003-i meghódolásuk után a családi birtokaikhoz tartozó Olt-parti legelőszakaszt egyrészt Csanád apja *Doboka*, másrészt Erdőelvi Zoltán nyerte el.

A *karchas* és a gyulák családjából fennmaradt megbízható családfatörédek ugyanolyan alkalmasnak bizonyultak a nomád főúri szállásrend vizsgálatára, mint az Árpádoké, és hasonló eredményre vezettek. A gazdasági szükségletek által

meghatározott szállásváltó útvonal apáról fiúra öröklődik, akkor is, ha a fiú apjától-anyjától megválva új udvarhelyet épít magának, a felnőtt testvérek pedig más-más folyóparton nomadizálnak és építik ki udvarhelyeiket. Hogy ezeknek nem maradt meg a neve minden esetben, az természetes. Az apa szálláshelyén maradt legkisebb fiú örökölhette a szálláshelyet apja nevével együtt, de voltak már a X. században kialakult földrajzi köznevek, (pl. *Fehérvár*, *Várad*) amelyek neve a birtokos változásával nem változott. Ha ehhez hozzávesszük, hogy egy évezred óta a helynévanyag milyen változáson ment át, csodálunk kell a X. századi szállásnevek fennmaradását, s ezt elsősorban annak kell betudnunk, hogy a honfoglalással — eltekintve egy-két régi város nevé-

²⁶⁶ Székely okl. I. 237, VIII. 18. Ez lehetett Zsombor nyári legelője, honnan Szamos-vidéki téli szállásaira Csi-

kon át vezetett út.

²⁶⁷ Zimmermann—Werner I. 63.

től — a települések nevei kicserélődtek, és az új névadás az új szállásbirtokosok és intézményeik megjelölésével történt.

Befejezésül áttekintem, hogy a fenti települési rendszer ismerete mennyiben segít hozzá a krónikákban megadott „hét magyar” törzsfők hiteleségének megállapításához.

*

Anonymus Álmos fia Árpád és Előd fia Szabolcs után Ónd (*Ound*~*Oundu*) fia Ete vezért szerepelteti harmadik helyen, és tőle származtatja a Kalán és *Colsoy* nemzetséget. A továbbiakban a Tisza mellett, Csongrád megyében jelöli meg azt a helyet, ahol Ónd birtokokat kapott; 1200 körül ugyanis itt volt birtokos a Kalán nemzetség.²⁶⁸

Anonymus hagyományainak forrása itt kettős. Egyrészt Kalán nembeli Kalán püspök III. Béla kancelláriájának vezetője volt, ahol Anonymus is működött, másrészt a szerző otthonának tekinthető Takta-melléken máig megtalálható Ónd (1247: *Ound*)²⁶⁹ falu, melynek névadójáról legendák keringhettek.

Ha középkori helynévanyagunkban Ónd szálláshelyei után keresgélünk, arra az eredményre kell jutnunk, hogy Ónd az Árpádokkal vetélkedő távolságú folyami partvonallal rendelkezett, nagyjából azon a területen, ahol Anonymus szerint a honfoglalás előtt *Salan dux* országa terült el.

Az Ónd és leszármazottai nevét fenntartó helynevek két szakaszt tüntetnek fel, az első Zemplén megyére korlátozódik, a második a Tisza-jobbpartra terjed, kb. Alpártól Titelig.

Zemplén megye déli végén található az említett Ónd falu, mely a Hegyalja védett öblében téli szállásnak tekinthető. A Bodrog jobb partján felfelé haladva elérkezünk a Bodrogra torkolló *Ondava* folyóhoz, melynek nevéből már Melich megállapította, hogy a magyar Ónd személynévnek a szláv *-ava*~*-ova* birtokosképzővel ellátott alakja.²⁷⁰ Nem lehet kétséges, hogy az Ondava folyót a helyi szláv lakosság onnan nevezte el, hogy nya-

ranta mellette táborozott Ónd. Emellett az Ondavával párhuzamos *Laborc* folyó mellékága, az *Udva* (1451: *Wdwa*)²⁷¹ falunál torkolló *Udava* folyó nevében ugyanezen szláv név nazális nélküli, szláv ajkon megőrzött változatával állunk szemben, mint erre már Melich rámutatott.

A hosszú, keskeny Zemplén megye kiválóan alkalmas volt a nemzetségfők nomadizálására, és itt egész sora maradt meg magyar–szláv kettős szállásneveknek. A Sajó zempléni torkolatánál levő *Csécs* falu (1316: *Cech*)²⁷² Ondava-parti szláv párja: *Csicsva* (1350: *Chychwa*).²⁷³ Meg kell jegyezni, hogy a Sajó borsodi torkolatánál levő *Csécs* (1281: *Cech*) falunak is van egy hegyvidéki párja: a Sajóba ömlő Bódva mellékvizénél fekvő *Csécs* (1317: *Cech*),²⁷⁴ és felvethető, hogy ugyanezen Csécs neve rejlik a Tisza partján, Zenta mellett fekvő *Csecstó* (1224/1389: *Cechtow*, ma *Csésztlő*~*Csesztó*) halastó nevében,²⁷⁵ e tájon ui. Ónd vezér utódai birtokoltak. Külön figyelmet érdemel az a rövidebb folyómenti helynévpár, amely a Bodrog mellékvizénél, a Ronyvánál található. Torkolatánál fekszik *Borsi*, Rákóczi szülőfaluja, míg a Ronyván felfelé haladva elérünk a *Bózsva* patak melletti *Bózsva* faluhoz, melyek Árpád-kori neve *Borsova* (+1264/1324: *fluvius Borsoa*, *possessio Borsua*)²⁷⁶ (12. kép). Amennyiben ennek névadója az a nagyhírű *Bors* vezér volt, akitől Anonymus a Miskolc nemzetséget származtatja, és akinek neve a Felvidéken másutt is megmaradt *Bors* és *Borsova* helynevekben,²⁷⁷ akkor *Bors* elnyerte Ónd szállásterületének egyik oldalvölgyét. Mivel idegen nemzetséghez tartozott, ez elsősorban beházasodás révén volt lehetséges.

Zemplén megye X. századi szállásviszonyaihoz megjegyzendő, hogy területén sem Árpád-házi hercegnevek, sem *Aba* ősök nevei, így *Ed* és *Edemen*, nem kerültek elő, ami kapcsolatban állhat azzal, hogy az *Abák* legősibbnek mondott *Takta* vidéki birtokai az Árpád-korban nem is Zemplén, hanem Szabolcs megyéhez tartoztak. Ilyen módon a zempléni honfoglalás-kori magyar sír inkább kapcsolható Ónd családjához, semmint az Árpádokhoz vagy

²⁶⁸ SRH I. 41, 83–84; *Györffy Gy.*, I. 882–883. A *Colsoy* nemzetségnevet többnyire a *Kölcese* személynévvél vetik egybe, de a két név vokalizmusa eltér, és *Kölcese* nemzetséget nem ismerünk. A név elsősorban egy *Kalsa*, másodsorban *Kalcsa*-féle személy és helynévnek felel meg, ilyen nemzetségnév azonban mindeddig nem került elő, ha csak a Doboka megyei *Kalocsa* nemzetséget nem vonjuk ide (vö. *Karácsonyi J.*, A magyar nemzetségek... III. 71).

²⁶⁹ *Wenzel VII.* 223; *Csánki I.* 358.

²⁷⁰ Honf. Mg. 128–129. A mai Ondava a középkor-

ban nagyrészt Bodrog nevet viselt; az Ondava név a Tavarna felől beömlő Ondavkáról terjedhetett át.

²⁷¹ *Csánki I.* 364.

²⁷² Uo. 344–45.

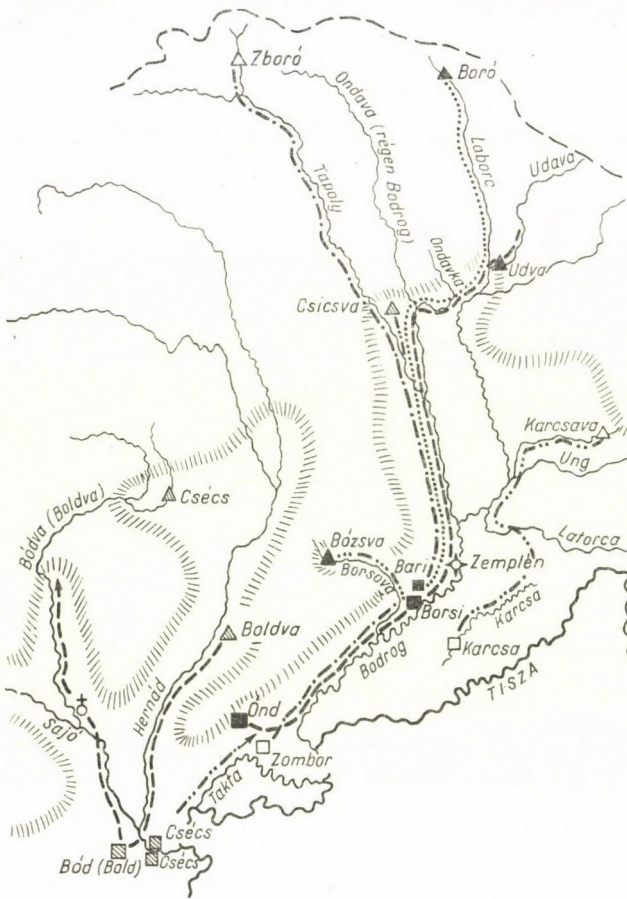
²⁷³ Uo. 344–45.

²⁷⁴ *Györffy Gy.*, I. 76, 766.

²⁷⁵ Uo. 715.

²⁷⁶ Uo. 71.

²⁷⁷ Uo. 414, 431, 520, vö. *Melich J.*, Honf. Mg. 208, 361–362.

12. kép. Felső-Tisza-vidéki szálláspárok. Jelmagyarázatot 1. az 1. kép alatt

Рис. 12. Парные стоянки на Верхней Тиссе. Пояснение условных знаков на рис 1.

Fig. 12. Résidences d'hiver et d'été de la région de la Haute Tisza. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

..... Szállásváltó utak — Пути кочевий —
 - - - Routes entre les résidences

Abákhöz.²⁷⁸ Mindenesetre Zemplén vára olyan nemzetséfgői vár volt, amely mellett Ónd és utóda évente kétszer elhaladt.

Ami a megye XI. század eleji birtokviszonyait illeti, látszólag Szent István kori főember is rendelkezett benne kettős szálláshellyel.

Az István korában élt főemberek neve maradt fenn a legtöbb úri nemzetség nevében.²⁷⁹

Az Óndtól leszármazó Kalán, más néven Bor vagy Bár nemzetség nevében Kalán (*Colan*) a Géza kori, Bor vagy Bár (*Bor*, *Boor*) pedig fel-

tehetően az István kori ős nevét örzi.²⁸⁰ Zemplén megyében, a Sátoraljaújhely melletti Bari falu (1332: *Bary*)²⁸¹ tarthatta fenn nevét. Valószínűleg az ő hegyvidéki szállása volt *Boró* vagy *Borró* (szlov. *Borové*),²⁸² mely Udva falu felett, a Labore forrásánál található.

A Gyula—Zombor nem korábban élt ősének, Zombornak a nevét tartotta fenn a Zemplén megyei Zombor falu (1316: *Zumber*), melyet akkor említenek, amikor a nemzetség utolsó férfitagja, Sebret fia Erdő elhalt.²⁸³ Nyári szállása az Ondava mellékfolyójának, Toplának a forrásvidékénél fekvő Zboró-nál lehetett; ez ugyanis az eredetibb szláv **Zomborov* nazális nélkül megőrzött alakja.

A korai szálláshelyek kettős magyar—szláv elnevezései nem csupán Zemplén megyére korlátozódnak. Ilyen lehet pl. a bodrogközi *Karcsa* (1443: *Karacha*) falunak megfelelő Ung megyei *Karcsava* (1405: *Korchwa*),²⁸⁴ és ilyen Borsod megyében a Muhi mellett elpusztult *Bód* (1269: *Bold*)²⁸⁵ falu két szláv névpárja: a *Bódva* folyó (1200 k: *Buldua*), ill. a mellette fekvő *Boldva* falu (1293: *Buldoa*) és az Abaúj vármegyében, a Hernád bal partján *Boldva* falu és vár (1295 körül: *possessio et castrum Boldua*), melynek neve *Boldókő*~*Bodókő* alakokon keresztül vezetett el a mai népetimológias *Boldogkő*-höz²⁸⁶ (12. kép).

A névadó szláv lakosság esetében számolni kell azzal, hogy itt, a Felső-Tisza vízterületén az a bolgár—szláv lakosság élt, amelyről Anonymus azt állítja, hogy a honfoglalás előtt a bolgár kagán telepítette ide (*Keanus magnus, dux Bulgarie... usque ad confinium Ruthenorum et Polonorum fecisset ibi habitare Sclavos et Bulgaros*).²⁸⁷ A megfogalmazás Anonymus korát tükrözi, de a szerző mint idevaló birtokos és a szláv nyelv ismerője tudhatott valamit az itt lakó szlávság hovátartozásáról.

Arra, hogy a felvidéki folyóvölgyek sík- és hegyvidéki szakaszán téli és nyári szálláspárokkal kell számolnunk, a Bars vármegye megszállásával kapcsolatos nevek is mutatnak. Anonymus szerint Bors vezér volt a megye elfoglalója, s ő volt a Garam melletti *Bars* vár építője, de ugyanőt mondja a Garam felső völgyében levő Bors-séd Zólyom (*Borssed Zouolvn*) vár építőjének is²⁸⁸ (9. kép).

(Bp. 1938) 33; *Csánki* I. 367.

²⁸⁴ *Csánki* I. 351, 393.

²⁸⁵ *Györffy Gy.*, Geogr. hist. I. 759.

²⁸⁶ *Uo.* 70, 760.

²⁸⁷ *SRH* I. 48.

²⁸⁸ *Uo.* 76. A *Borssed* névnek *Borsod*-ból való romlása nem kielégítő feltevés; *séd* patakot jelent és a Zólyomnál torkolló patak egyik ága 1881-i térképen: *Burzovo*. *Györffy Gy.*, Geogr. hist. I. 414—415, 737.

²⁷⁸ A zempléni sírral kapcsolatos vitát l. *Arch. Ért.* 93 (1966) 278—283, 96 (1969) 109—125.

²⁷⁹ *Györffy Gy.*, *Tanulmányok.* 14.

²⁸⁰ *Karácsonyi J.*, *A magyar nemzetségek... I.* 139—
Györffy Gy., *Geogr. hist.* I. 882—883; *Etn* 76 (1965) 421.

²⁸¹ *Csánki* I. 342: *Bári*; *Lipszky J.*, *Repertorium... (Buda)* 1808) nevét *Bari* alakban adja.

²⁸² *Taksony.*

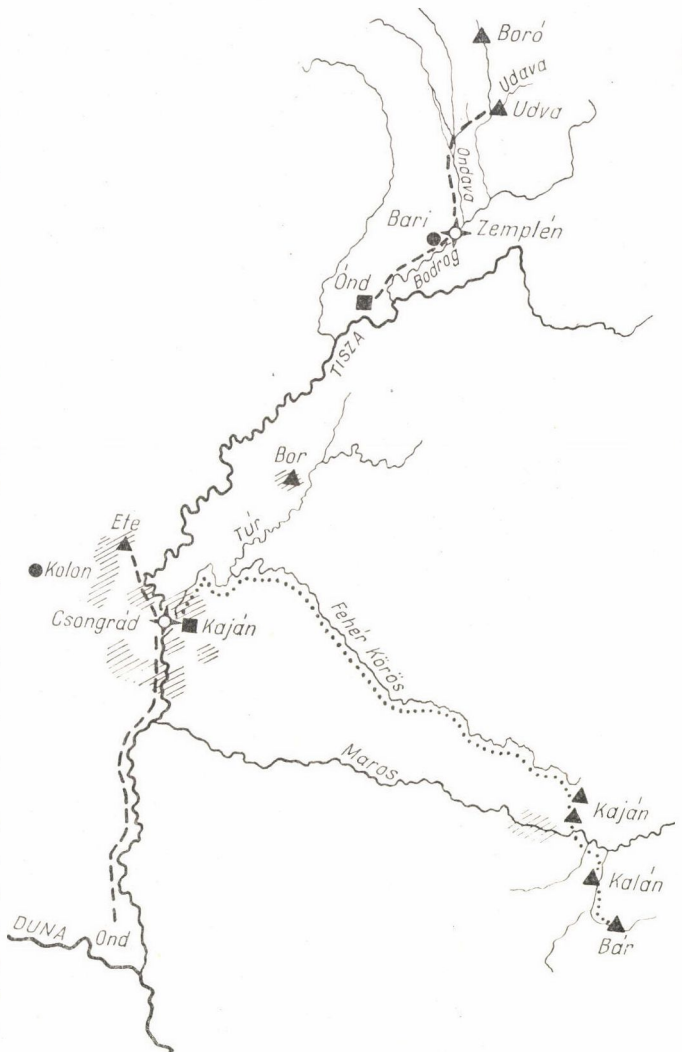
²⁸³ *Bártfai Szabó L.*, *Pest megye okleveles emlékei.*

Hogy a folyók felső szakaszán létesített nyári szállások mennyiben nőttek át a X–XI. században állandó településsé, és mennyiben tartotta fenn nevüket a völgy erdeit és vizeit élő, de lentebb állandóan megtelepült lakosság, arra csak beható településtörténeti vizsgálat adhat választ.

A hegyvidéki folyómenti nomadizálás, amelynek legklasszikusabb helynévi emlékét az Ónd vezérhez kapcsolható Zemplén megyei Ónd – Ondava, ill. Udva névpár szolgáltatja, látszólag megismétlődik a Tisza középső és alsó vízvidékén, ahol Anonymus Ónd és fia, Ete szállásterületét jelöli. Csongrád megye felső végén, valahol az Alpár és Nagykovács közötti homokon feküdt Ete falu (1266: *Etey*, 1276: *Ete*),²⁹⁰ míg a Tisza jobb partján lefelé vándorolva Bács megyébe érünk, ahol Ónd várföldet említenek (1267: *duas terras Ond*).²⁹¹ Pontos helye ismeretlen, de 1267-ben az az Iván fia András ajtónállómester nyerte el, aki ezzel egyidőben kapta az aranylábúbácsi uradalmat,²⁹² mely Pétervárad–Újvidék vidékén terült el, s így Bács megye délkeleti szögletében, a Tisza-torkolat táján kereshető.

Ha felmerül a kérdés, hogy Ónd felső és alsó szállásterülete hogyan viszonylik egymáshoz, legvalószínűbbnek látszik, hogy más-más fiai örökölték. A pontos leszármazás ismeretének híján azonban nem tudjuk a szállásterületek öröklődését nyomon követni. Kalán nevét zempléni helynév nem tartotta fenn, viszont a Bár–Kalán nemzetség birtokos volt Hunyad megyében,²⁹³ ahol a Sztrigy völgyében mind Bár-nak (1453: *Baar*), mind Kalán-nak (1387: *Kalanteluk~Chalanteluch*) fennmaradt neve falunévben,²⁹⁴ ami arra mutat, hogy 1000 körül ez volt nyári legelőterületük. Valószínűleg erre magyarázandó a krónikában említett Kulan földe, melyet ő a Gyulák érdekeiben eljáró Beldnek (*Belind*) ígért, ha öccse, Kaján (*Kean*) ellen harcol.²⁹⁵ A Kaján helynevek Hunyadban, a Fehér-Körös forrásvidékén és Csongrádban, a Körösök torkolata alatt²⁹⁶ jelzik a fivérek kettős szállásterületét és azt a folyópartot, amelyen nyári legelőjüket megközelítették (13. kép).

A fentiek alkalmasak annak bizonyítására, hogy a Kalán nemzetség Anonymus megőrizte hagyományai hitelt érdemelnek: Ónd vezér a megtelepedéskor törzsfői hatalommal rendelkezett.

13. kép. Ónd vezér és leszármazottai a Tisza mellékén.
Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt
Рис. 13. Военачальник Онд и его потомки в Потисавье.
Пояснение условных знаков на рис. 1.
Fig. 13. Le chef Ónd et ses descendants dans la région de la Tisza. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.
///// A Bor (Bár)–Kalán nem XIII. századi birtokai
Владения рода Бор (Бар)–Калана в XIII веке
Les domaines de la famille Bor(Bár) — Kalán au XIIIe siècle

Ugyanakkor Ónd uralmi területének a Tisza-jobbpartban való felismerése alátámasztja azt a nézetet, hogy Anonymus a X. századi törzsfők országából konstruálta honfoglalás előtti országait, esetünkben Csalán (*Salan*) vezér Tisza-jobbparti országát, mely állítólagos ispánja, Labore (*Loborcy*) révén kiterjedt volna a Bodrog vízvidékére is.²⁹⁷

²⁹⁰ Uo. 895.

²⁹¹ Uo. 228.

²⁹² Uo. 230.

²⁹³ Vö. pl. *Gárdonyi* I. 90.

²⁹⁴ *Csánki* V. 72, 99.

²⁹⁵ SRH I. 291. Bővebben kifejtem a Történeti Földrajz II. kötetében, Hunyad megye bevezetésében.

²⁹⁶ *Csánki* V. 99, I. 736; OL. 1830. térk. (193. j.).

²⁹⁷ *Györffy Gy.*, Etn 76 (1965) 421–422.

Anonymus az általa jól ismert, 1177 körül élt Szemere semptei ispán hagyományai alapján azt állítja, hogy őse, *Huba*, a hét vezér egyike volt, aki Árpádtól a Zsitva folyó és a Törzsök (*Tursok*) erdő között kapott földet, s tőle származik a Szemere nemzetség — nyilván az 1000 körül élt Szemere utódai. Való igaz, hogy a Szemere nem-

boy, 1265: *Hubay*) a Répce melletti Bó és Csepreg táján feküdt, és alatta mintegy 20 km-re található *Répceszemere* (1265: *Zemere*);³⁰¹ a kettő egymástól való rövid távolsága azonban aligha mutat szálláskettősségre. Ha felmerül a kérdés, hogy hol volt a Huba nevet fenntartó nyári szállásokhoz tartozó téli szállás, a Marcal és Répce folyása Gyórhöz és a nagyfejedelmek Duna-jobbparti partvonalán Szőny, a római Brigetio alá vezet. Ugyanide torkollik a Zsitva, melynek mellékvölgyében *Hoba* és *Szemere* birtokközpont található (14. kép). Elsősorban Szőny alatt volna téli szállása kereshető, de itt, a fejedelmi partvonalon nem akadunk nyomára, s így lehet, hogy a hagyománnyal egyezően a Zsitva mellékén volt állandóbb téli udvarhelyük. A nagy távolságú nyári szálláshelyek megengedik a feltevést, hogy Hubát törzsfőnek tekintsük; erre mutat az is, hogy a nyugati végeken törzsfők sorában bírt egy patak völgyet, de az itt szereplő Kál, Bogát, Szabolcs, Harka és Ete nevek nem honfoglaló, hanem a rákövetkező nemzedékbeli törzsfők nevéit őrzik. Úgy tűnik, hogy Huba a X. század elején a Kisalföldön lakó nemzetségek ura volt — nem számítva alá a nyitrai dukátus népeit.

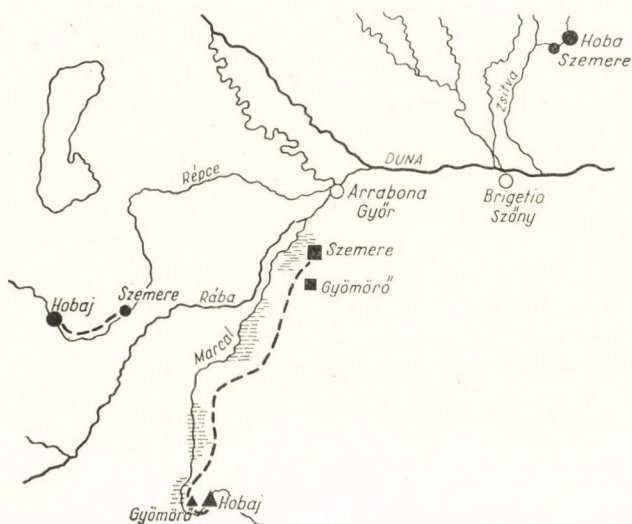
Találkozunk a Sajó és Hernád vízvidékén is hasonló nevekkal: Gömörben *Hubó* (1330: *Hobou*), Abaújban és Borsodban *Szemere* fordul elő; ezeknek a Szemere-nemhez való tartozása nem igazolható.³⁰²

*

Anonymus szerint a hetedik vezér volt Tétény (*Tuhutum*), akinek fia, Harka (*Horca*) nemzette Gyulát (*Geula*) és Zombort (*Zumbur*); „pannoniai” fejezeteiben tőlük származtatja a Maglód (*Moglout*) nemzetséget, erdélyi fejezeteiben pedig az erdélyi Gyula és Zsombor családját, akiknek lakhelyét Doboka megye táján jelöli meg.³⁰³

E történetben Anonymus két úri nemzetség hagyományait kapcsolta össze részben családi kapcsolat, részben hasonló nevek alapján, az északalföldi Maglód (utóbb Gyula—Zombor) és az erdélyi Zsombor nemzetségét.³⁰⁴

Tétény falu két helyen volt Magyarországon: Buda alatt *Nagy-tétény* (1270—72: *Thetum*) és

14. kép. Huba vezér szállásai a Kisalföldön. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt

Рис. 14. Стоянки военачальника Хубы на Малой Венгерской Низменности. Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 14. Les résidences du chef Huba au Kisalföld. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

zetség XIII. századi birtokai a megjelölt helyen, Komárom megye északkeleti sarkában terület el, hol *Hoba* és *Szemere* falu is létezett.²⁹⁸

Bár e két név igen szerény fogódzópontot ad a vizsgálódásra, a fenti hagyomány látszólag igazolható. A Kisalföld három folyóvíze mellett bukannak fel e helynevek. A Marcal forrásvidékén, Sümeg felett állott *Hobaj* (1382: *Hobay*, 1495: *Hwba*) falu, fekvése szerint jellegzetes nyári szálláshely, míg a Marcal torkolata közelében *Szemere* falu (1430: *Zemere*)²⁹⁹ mutat Huba utódjának téli szálláshelyére. Mindkettő szomszédságában található egy *Gyömörő* falu; Sümeg felett *Zalagyömörő* (1427: *Gemerew*), és Győr alatt *Gyömöre* (1411: *Gemerew*),³⁰⁰ ezek bizonyára egy rokon vagy jogutód Marcal-jobbparti téli és nyári szálláspárjának emlékét őrzik. A harmadik *Hobaj* falu (1250: *Ho-*

²⁹⁸ SRH I. 41, 75; *Karácsonyi J.*, A magyar nemzetségek... III. 57; *Szilágyi L.*, MNy 43 (1947) 247; *Győrffy Gy.*, Krónikáink... 112—113; *Ua.*, MNy 47 (1951) 47—48.

²⁹⁹ *Csánki* III. 62, 513.

³⁰⁰ *Uo.* 57, 549.

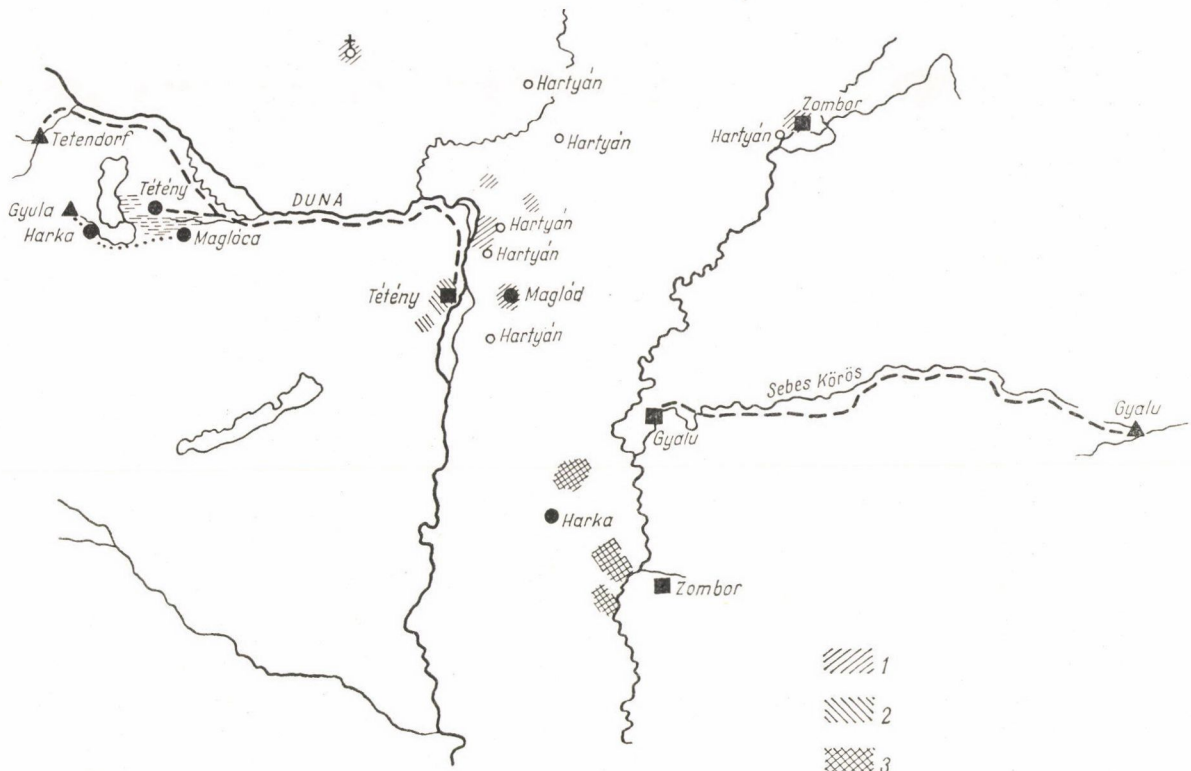
³⁰¹ *Uo.* 611, 631.

³⁰² Károlyi család okmánytára. Szerk.: *Géresi K.*

(Bp. 1882) I. 76; *Ila B.*, Gömör megye. (Bp. 1944) III. 416 eltérő etimológiával; *Győrffy Gy.*, Geogr. hist. I. 144, 805.

³⁰³ SRH I. 41, 61, 65, 69.

³⁰⁴ *Vö. Tóth Z.* 79—80 (1945—46) 26—29; *Győrffy Gy.*, Krónikáink... 113—115; *Ua.*, Tanulmányok... 32; *Ua.*, Etn 76 (1965) 427. A két nemzetség közös eredetét ma már elfogadhatónak tartom.

15. kép. Tétény vezér és nemzetsége, valamint Gyalu nemzetségszű szállásai. Jelmagyarázatot 1. az 1. kép alatt
 1. Gyula—Zombor (Maglód) nem birtokai 2. Tétény nem birtokai 3. Becsegergely és Dorozsma nem birtokai
 Рис. 15. Стоянки военачальника Тетены и его рода и стоянки родового старейшины Дялу. Пояснение условных знаков на рис. 1.

1. Владения рода Дюла—Зомбор (Маглóд) 2. Владения рода Тетень 3. Владения рода Бечерегрей и Дорозма
 Fig. 15. Les résidences du chef Tétény et de sa famille, ainsi que de Gyalu chef de tribu. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

1. Les domaines de la famille Gyula—Zombor (Maglód) 2. Les domaines de la famille Tétény 3. Les domaines des familles Becsegergely et Dorozsma

Moson megyében *Tettény* vagy *Tétény*, ma *Tadten* (1357: *Tetun*), amihez hozzávehető a Bécsi medencében *Tattendorf* (1312: *Tetendorf*),³⁰⁵ mely ott fekszik, ahol a Triesting patak a hegyek közül a síkságra ér (15. kép). Ez egy Duna-jobbparti nomadizáló útra mutat, melynek nyári szállása a Bécsi medencében, egy másik a Fertő tó mellett, a téli pedig Buda alatt feküdt. Mivel ez a partvonal egyrészt fejedelmi sétáló út volt, másrészt kisalföldi szakasza Huba útjával esett egybe, nem könnyű Tétény szerepét meghatározni.

A *Tétény* (<*Tühütüm*) név a török *tegin* 'herceg' méltóságnév mongolos *tegit* alakjából ered,³⁰⁶ valószínűleg az *-m* birtokos raggal, mely mind a török, mind a magyar méltóságnevek mellett olykor megragad (pl. török *kanym*, régi magyar *urum*).

Tétényről annyit biztosan mondhatunk, hogy nem volt sem Kurszán, sem Árpád nemzetségének tagja. A tőle leszármazó Tétény nemzetség totem-

címere kígyót ábrázolt, míg a Kartal—Kurszán nemé angyalt, az Árpádoké turult, és másodlagosan méltóságjelölőként oroszslánt.³⁰⁷ Ha Tétény mégis egy fejedelmi partvonal birtokába jutott, ez nomád analógiák alapján azzal magyarázható, hogy Tétény „fejedelmi vő” vagy sógor volt. A nyugatra vezető fő útvonalra részben azért kerülhetett, mert nemzetsége Mosonban és a Bécsi medencében szállt meg, részben azért, mert gyula méltóságot töltött be. Ilyenféle szerepben tünteti fel Anonymus is.

Ami Tétény idejekorát illeti, szállásrendje és családi kapcsolatai alapján ma elfogadhatónak tartom, hogy a X. század elején élt.³⁰⁸

Anonymus szerint fia volt *Horca*. Az ő neve *Harka* helyneveinkben maradt fenn, és feltehető, hogy *Hartyán* helynevünk, melynek régi alakja *Harkian*, e név továbbképzése lehet egy idegen nyelvi *-ian* képzővel (pl. *As-ian*). Ezek ugyanis

³⁰⁵ Zichy okmt. I. 72; Csánki I. 36., III. 687; Weiskern, Fr. W., Topographie von Niederösterreich. (Wien 1770) III. 223.

³⁰⁶ Melich J., MNY 21 (1925) 126—127; Németh

Gy., HMK 295.

³⁰⁷ Györffy Gy., Tanulmányok... 5—6.

³⁰⁸ Korábban a X. század végére tettem, 1. Etn 76 (1965) 427.

következéskor ott fordulnak elő, ahol a Gyula — Zsombor-nem birtokai fekszenek.

Harka eredetibb szállásvidékén, a Fertő tó mellett délnyugatra, az Ikva patak völgyében találjuk *Harka* (1245: *Harka*) falut; az Ikva forrásvidékén fekvő Lépesfalva — Lepusbach régi neve *Gyula* (1265: *Gyula*) volt, s látszólag igazolja az anonymsi hagyományt, mely szerint tőlük származik Maglód (*Moglout*), hogy e névből levezethető a Hanság melletti *Maglóca* (1220: *Magluca*) falu neve³⁰⁹ a szláv *-ica* képzővel.

Tétény vezér Kurszán partvonalát Szabolcs uralma alatt nyerhette el, majd utódai megjelenetek mind a dunántúli oldalon (Tétény-nem), mind a pesti partvidéken, Maglód falu (1461: *Maglod*) vonalában, ahol az utódok a XIII. században — alighanem Anonymus hatására — Gyulazombor nemzetségnek nevezték magukat. E nemzetség bírta Sződöt, Gödöt, Dunakeszit és a Zemplén megyei Zombort. Birtoklásukkal összefügg, hogy Sződ mellett *Váchartyán*-t (1227: *Harkyan*), Dunakeszi mellett *Hartyán* (1325: *Harkyan*), másnéven Sikátor pusztát, Maglódtól délre *Hartyánt* (1368: *Harkyan*), a Zemplén megyei Zombor alatt pedig a régen *Hartyán*-nak nevezett Harkányt (1405: *Harkyan*~*Harchyan*) találjuk³¹⁰ (15. kép).

A zempléni szállások Ónd területébe ékelődnek be, ugyanúgy, mint a csongrádiak, ahol *Harka* puszta környékén az ugyancsak kígyó totemet viselő Dorozsma és Becsegergely nemzetség birtokolt. Tétény partvonalának Fajszt által történt elfoglalásakor kerülhetett fia, Harka és unokája Zombor, ill. „Gyula” a Tisza vidékre, ez magyarázza a görög hitre tért gyulával kapcsolatos bizánci emléanyag, pénzkek itteni előkerülését.

³⁰⁹ Csánki III. 609, 617, 618.

³¹⁰ *Bártfai Szabó L.*, Pest megye 5, 38; Dl. 69 723 (idézi: *Magyar E.*, Dabas és környéke a középkorban. Sajtó alatt.); *Csánki I.* 28—29, 31, 349. Vö. Nógrádban is, uo. 99.

³¹¹ *Tóth Z.*, Sz 79—80 (1945—46) 21—84, vö. *Györffy Gy.*, Tanulmányok . . . 97—100; *Ua.*, Etn 76 (1965) 419.

³¹² *Bártfai Szabó L.*, i. m. 510; *Csánki I.* 668.

³¹³ *Zimmermann—Werner I.* 72; *Csánki V.* 304.

³¹⁴ *Karácsonyi J.*, A magyar nemzetségek . . . I. 380.

³¹⁵ A dobokai várban folytatott legújabb ásatások ismertetői [*Pascu Șt., Rusu M.*, Acta Musei Napocensis 5 (1946) 153—404] a várat Gyalu állítólagos román vezérnek tulajdonítják. Eltekintve attól, hogy Anonymus Gyalu várát nem Dobokán jelölte meg, és Gyalu alakját az erdélyi *Gyalu* helynévből elevenítette meg, az etnikai azonosítást kizárja Gyalu török—magyar neve és az a körülmény, hogy a románok betelepülése e vidékre a XIV. század elején kezdődött. A *Doboka* név nem szláv eredetű, mint állítják; a szerb *duboka* „profundus” szóból való származtatást kizárja, hogy ez az eredetibb *dluboka* szó a régi szláv *glambok* fejleménye [vö. *Miklosich F.*, Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen. Wien 1874. II. 21; *Melich J.*, MNy 23 (1927) 240 és fen-

Ami az Anonymus erdélyi fejezetében előzmény nélkül felmerülő *Gyalu* (*Gelou*) blak vezért illeti, I. Tóth Zoltán eredményei nyomán ma már nem kétséges, hogy Anonymus *Gelou* országát a legyőzött Gyula (*Geula*) országa mintájára konstruálta, s ennek ugyanúgy magyar „országok” voltak az előképei, mint Ménmarót bihari, *Glad* Temes vidéki, *Salan* Tisza-jobbparti és *Zobor* nyitrai országának.³¹¹

A Gyalu helynevek elhelyezkedése emellett világosabbá is teszi, hogy mi áll az Anonymusnak forrásul szolgáló helynév háttérében.

Szolnok megyében, a Körös torkolata előtt, a jobb parton található *Gyalu* puszta, hajdan falu (1333: *Galo*),³¹² amely egy itt lakott magyar nemzetségfőnek lehetett téli szállása. A Kolozs megyei *Gyalu* (1246: *Golou*),³¹³ hová a síksági Gyaluból a Sebes-Körös és Kapus patak vezet el, ugyanezen nemzetségfő hegyvidéki nyári szállása lehetett (15. kép). Gyalu téli és nyári szállásterülete nem érintkezett egymással, sőt a kettőt a dukátus bihari területe szakította meg. Ez a jelenség nem áll egyedül. A Békés megyei Csolt nemzetség, amelyből Vata származik, Kraszna megyében rendelkezett nyári szállásterülettel, hová a Berettyó folyó partján haladva, a dukátust átszelve érkezett el. A Csongrád megyei Bor—Kalán nemzetség pedig, mint fentebb említettem, Hunyad megyében rendelkezett nyári legelőterülettel, melyet a Fehér-Körös mentén vándorolva közelített meg.

A X. századi Gyalu nemzetségfőről Anonymus már alig hallott valamit, fantáziáját a Kapus és Szamos összefogásánál állott *Gyalu* vár neve ihlette meg, mely hasonlított az erdélyi Gyula nevéhez, s így született a minden történeti realitást nélkülöző erdélyi Gyalu „blak” vezér legendája.³¹⁵

tebb 264 j.], ennek pedig Erdély középkori helynévanyagában a *Glimboka* helynevek felelnek meg [I. *Suciu C.*, Dictionar istoric . . . [București 1967] I. 266].

A Doboka (Dăbica) várában végzett ásatások publikálói (*Șt. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Endroiu* és társaik) a földszán I—II. rétegének határán talált harang alakú ezüst csüngőkkel kapcsolatban revízió alá vették a darufalvai (náluk: Drassburg) kincs eredetének, értelmezésének és keltezésének kérdését. Mindenekelőtt ismét felvetik azt a lehetőséget, hogy nem kincsről, hanem gazdag sírletről van szó. Úgy gondolják, hogy a lelet kincs vagy sírlelet voltát csak az ezüst ékszerekkel együtt talált edény közlése dönthetné el. A darufalvi lelet „Darufalva—Jurkovei” típusú ezüst gyöngyeit „Veligrad típusnak” (értsd: Staré Město) nevezik; IX. századi morva vagy morva hatású készítménynek vélik. A Darufalva—Doboka típusú harang alakú csüngőket a Keszthely-kultúra kosaras függőinek kosárkaival igyekeznek kapcsolatba hozni; IX. századi pannóniai vagy „bizánci” eredetűnek sejtik. Elismerik ugyan, hogy a harang alakú csüngők egyetlen jól keltezhető párhuzama

Hiányos volna áttekintésünk, ha nem emlékeznénk meg néhány törzsi terület problémáiról, amelynek fejeit Anonymus a „hét magyar” között nem sorolja fel, de más forrásokban törzsfőként szerepelnek.

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy Botond

a lengyelországi maszenicei kincsben került elő (—nem említik viszont, hogy ezt a kincset 1039 után rejtették el! —), de a kincsnek, mint leletegyüttesnek, a keltező értékét a benne előforduló dirhemek alapján kétségbe vonják; a maszenicei csüngőket a dirhemek alapján ismét a IX. századra datálják. E látszólag egybehangzó érvelés kitűnően alátámasztja a szerzők történeti-régészeti hipotézisét: a dobokai vár a IX. században épült, tehát az I. és II. réteg közti leletek a IX—X. század fordulójára, a magyar honfoglalás korára keltezhetők [Acta Musei Napocensis 5 (1968), 175—177; 3. kép].

A szerintünk megnyugatóan tisztázott darufalvi probléma fenti új értelmezése hosszabb választ igényelne. Itt Györfly György kérésére csak a legfontosabb érveket foglalom össze.

A dobokai publikáció érvelésének valamennyi pontja elfogadhatatlan:

1. A lelőkörmények világosak és egyértelműek; hasonló kincsek és ékszeregyüttesek szárai kerültek elő azonos körülmények között, „pogány sírról” szó sem lehet [Bóna, I. Der Silberschatz von Darufalva. Acta Arch. Hung. 16 (1964) 154]. A kincset tartalmazó edény — s ezt a bírálók is jól tudják — soha nem lesz közölhető, mivel — mint azt valamennyi publikáció sajnálkozva hangsúlyozta — nem került múzeumba. Ha meg lenne, akkor sem bizonyítana temetkezés mellett. A Fettich Nándor képezetében megszületett VI. századi „késői hun” hercegnői sír költött „temetkezési ritusát” azért veszik át a bírálók, mivel ezáltal vélik validizálhatónak, hogy a magyar honfoglalás előtti gazdag szláv női temetkezésről van szó, másrészt ugyanez által a darufalvi kincs szilárd XI. századi régészeti és történeti keltezését a tetszetős „hipotézisek” világába utalhatják.

2. Publikációnk hangsúlyozta (Bóna I., i. m. 156, 158), s mindmáig nem került elő olyan leletek, amelyek miatt ezen bármit változtatni kellene, hogy a darufalvi lelet egyetlen ezüstjének sincs pontos IX—XI. századi párhuzama cseh és morva területen; a jellegzetes ékszerek a keleti és nyugati szlávok határterületeiről származnak. — Attól tehát, hogy az ezüst gyöngyöket „Zelmad típusúnak” nevezik, sem morvák, sem morva hatásúak nem lesznek, még kevésbé IX. századiak.

3. A XI. század első felében még biztosan használt (lásd: maszenicei kincs 1039 után) Darufalva—Doboka típusú harang alakú csüngőknek nincs s nyilván nem is lehet köze a VIII. század végén záródó Keszthely környéki későantik szigetkultúrához. Ha valóban ott keletkeztek volna, akkor a Keszthely környéki és általában a dél-dunántúli IX—X. századi temetőikben kellene előfordulniuk s nem Nagy-Lengyelországban, Közép-Lengyelországban, Erdélyben és Bulgáriában. — Az elhibázott eredetelméletből tehát ismét nem következhet IX. századi keltezés.

4. Ezzel szemben tény — s ez volt keltezésünk egyik alapja — hogy a Darufalva—Doboka típusú harang alakú csüngők párhuzamai az 1039 után elrejtett maszenicei kincsben előfordulnak (Bóna I., i. m. 158, 164). A maszenicei kincs „átkeltezése” metodikailag egyenesen megkökötendő. Az ékszerek 483 darab egykorú, jól keltezhető bizánci, angol, itáliai, német, lengyel, cseh és magyar pénzzel együtt kerültek elő. A legkorábbi veret 962 után a legkésőbbi 1059 előtti, zömük a X—XI. század fordulójára esik. Ezzel a sziklaszilárd időrendi bázissal szemben a bírálók néhány töredékes (ezüst töredékként szereplő) meghatározhatatlan korú

„törzsfő” létét a helynevek nem igazolják; a Botond-monda szerint is csak egy jeles vitéz volt Apor vezér seregében. Mint másutt kifejttem, Apor Taksony hadvezére volt, aki a tolnai Apartól a szentendrei „Apor-ügyig” bírta a fejedelmi partvonalat.

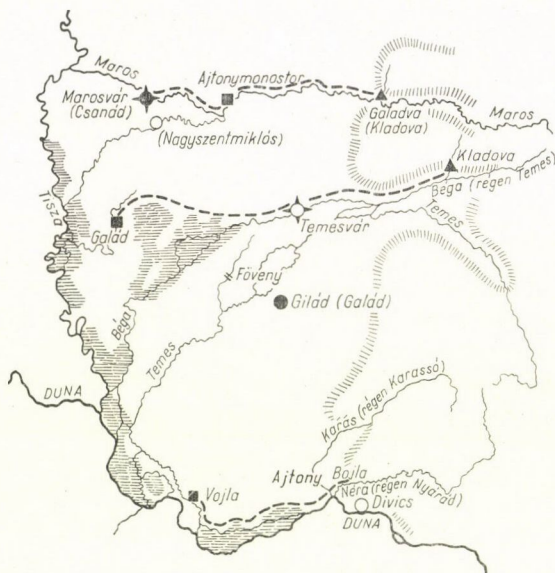
(— esetleg X. század közepi —) dirhemre építenek, amelyekről úgy vélik, hogy IX. századiak.

5. A maszenicei kincs azonban korántsem játszik valamiféle döntő szerepet a darufalvi lelet keltezésében, mivel a kincset éremmel keltezett 22 lengyel, orosz, cseh, dán, svéd leletegyüttessel megállapítható összefüggése egybehangzóan a X. század utolsó — a XI. század első harmadára keltezte. (Bóna I., i. m. 163—165). — Az ellenérvként említett prerowi karperecekkal nem lehet a harang alakú csüngőket keltezni, mivel Prerowban nem fordultak elő sem harang alakú csüngők sem Darufalva—Jurkovei típusú gyöngyök. Azt pedig, hogy a darufalvi típusú (skandináv) karperecek igen hosszú életűek, már magunk is hangsúlyoztuk (Bóna I., i. m. 164).

6. A darufalvi leletben előforduló ezüst gyöngyökről, különböző csüngőkről és a nyakperecről tehát már eddig 22 éremmel keltezett lelet tanúsította, hogy a X. század második és a XI. század első fele közötti időben készültek és voltak használatban. Ugyanezt erősítik meg a legújabb leletek és párhuzamok. „Darufalva—Jurkovei” típusú gyöngyöt közöltek a közép-lengyelországi Sejkowiceről. A X. századi haithabui denárokkal, lengyel és cseh pénzekkel keltezett kincset 1012 után rejtették el, érmei 966 és 1034 közé keltezhetők [Gupieniec A.—Kiernowscy, R., Wczesnośredniowieczna skarby srebrne z Polski Srodkowej, Mazowsza i Podlasia. (Warszawa—Wrocław—Kraków 1965) 50—51., XIX. t. 1.]. „Darufalva—Doboka” típusú harang alakú csüngő Preszláv „Szelistén” házban került elő; a ház több helyiségét Johannes Cimiszkesz (969—976) érmei keltezték (Čanogova, A., Bulletin de l'Institut d'Arch. XXXI, 1969, 212—230, 21. kép). Ugyanennek változata került elő a közép-lengyelországi Olesnicán. Az 1034 után elrejtett kincset 378 meghatározható angol, német, lengyel, cseh pénz 978 utánra keltezi. (Gupieniec, A.—Kiernowscy, R. i. m. 40—41., XI. t.). Időközben sikerült a sok vitára és tévedésre (Fettich N.) okot adó darufalvi nyakpereg kitűnő párhuzamát is fellelni az 1868. évi gnyezdovói kincsben (Гущин, А. С. Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв. Москва—Ленинград 1936, 53—57; I. t. 1.), ahol t. között „Darufalva—Jurkovei” típusú gyöngyökkel együtt került elő (Гущин, А. С., i. m. II. t. 1.). A kincset 953/54 évi dirhemjei alapján, ezen időpont után rejtették el. Ez lehet egyébként nyakpereg típusunk legkorábbi fellépése, mivel változata még a XI. századi hajcsai kincsben is előfordul (Bóna, I. i. m. 162). — A kör tehát tovább bővült: a darufalvi kincset immáron 26 lelet keltezi egybehangzóan!

Az elmondottakat összefoglalva: a Dobokán talált harang-alakú csüngőket minden ponton elfogadhatatlan érveléssel egy teljes évszázaddal korábbra keltezték a publikálók. Tényleges koruk a X/XI. század fordulója. Ugyanezt erősítik meg a rétegből bemutatott többi leletek is. A rombusz, illetve bábérlevél alakú, lapos pengéjű honfoglaló magyar nyílhegyek nem képzelhetők el a X. század előtt, jellegzetesen honfoglaló magyar típusú a zabla, csiholó és sodort nyakpereg, de jól illeszkedik a X. századba a négyzet átmetszetű nyakpereg is. A félhold alakú csüngők dobokai típusát megbízhatóan a X. századra keltezte a kutatás [Kralovanszky A. Arch. Ért. 86 (1959) 78; — legjobb párhuzama a Szolnok—Repülőtérén és Szob—Koliban talált. Uo. XIII. t. 4—5]. A csupán rajzban közölt keramikáról nehéz véleményt mondani, de szerintem minden nehézség nélkül beilleszthető a Kárpát-medence X. századi edényművészetébe.

Bóna István

16. kép. Szálláspárok Ajtony törzsterületén. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt.

Рис. 16. Парные стоянки на основной территории Айтона.

Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 16. Paires de résidences sur le territoire de la tribu d'Ajtony. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

A Gellért-legenda szerint Ajtony (*Achtum*) vezér Marosvár, a későbbi Csanádvár ura volt és országa a Köröstől az Aldunáig és Erdélyig terjedt. Amikor Szent István ellen fordult és megvámolta a királynak a Maroson leszállított sóját, a király ellene küldte Csanád vezért, — korábban Ajtony vezérét — és Gyulát, akik [1003 után] leverték. Marosvár ispánságát Csanád nyerte el.³¹⁶

Anonymus a lázadó Ajtonyról (*Ohtum*) azt állítja, hogy Csanád, István unokaöccse győzte le. Szerinte Ajtony őse *Glad* vezér volt, kinek országa a Maros és az Al-Duna között terült el már a honfoglalás előtt, és Árpád vezérei a Fövény-révnél győzték le.³¹⁷ Kiderül ebből, hogy Glad országának mintaképe itt is egy X. századi magyar törzsi terület volt.³¹⁸

Mivel Temes megyében két Galád falu volt (1382: *Galod*, *Galad*; 1462: *Galad-Monostora*, *Rewgalad*)³¹⁹, s az egyik a Fövényrév nevét fenntartó Fénynél feküdt, Anonymus bizonyára a helynévhez igazodva halatta meg Gládot ezen a helyen. Bár ez a körülmény magának Gládnak a létét is kétségesse tette előttem, helynévi összefüggés megengedi a feltevést, hogy Ajtonynak tényleg lehe-

tett egy ilyen nevű X. századi elődje. Ajtony nevét *Ajtonymonostora* örizte a középkorban, ez Csanád felett, a Maros jobb partján feküdt. E parton fel-fel haladva azon a ponton, ahol a folyó a hegyek közül kilép, *Kalodva* vagy *Kladova*, hajdan *Galadva* faluhoz (1333: *Galadua*, 1333/1520: *Kalodwa*) érünk, amely a *Galad* névnek a szláv *-ova* birtokos képzővel ellátott alakja.

Az említett két *Galád* falu a középkori Temes megye sík vidéki részén feküdt; az egyik nevét a Béga mocsaraitól északra fekvő *Galaczka Bara*, a másikat a Temes bal partjánál levő *Gilád* tartotta fenn. A Béga (hajdan Temes) felső völgyében, a jobb parton, Lugostól északra szintén találunk *Klad(o)va* (1454: *Cladwa*) falut, mely nyári szálláshelynek tekinthető.³²⁰ A Bánát déli részén már ilyen nevű falut nem ismerünk, de az utóbbi vidéken a dukátushoz számítható Krassó megyében volt egy *Ajtony* falu (1458: *Aithon*), Décse és Szörénd közelében,³²¹ ami vagy azzal magyarázható, hogy Ajtony uralmát kiterjesztette e vidékre, vagy azzal, hogy innen származott (16. kép).

Fennmaradt Ajtony szállásának emléke Erdélyben is: *Ajton* falu (1320: *Ohtunth*, *Ohtun*)³²² Kolozs megyében, de a Torda felé eső lejtőn terül el, félúton a tordai és kolozsi sóbányák között. Részen ez vezette Hómant arra a gondolatra, hogy Ajtony és Gyula azonosságát, vagy legalábbis közeli összetartozását feltételezze.³²³ Ennek a feltevésnek azonban ellentmond egyrészt az, hogy a források Ajtonyt elég világosan megkülönböztetik Gyulától, másrészt az, hogy Kolozs megye és a Temes vidék között kimutatható a Gyulák családjának szállásterülete, végül pedig az, hogy Gyula részt vett az Ajtony elleni harcban.³²⁴ Az viszont valószínű, hogy Ajtony egy erdélyi sóbánya vidékén az országával össze nem függő szállásterülettel rendelkezett. Amennyiben ez Torda megyében volt, kapcsolatba hozható vele az itt fekvő *Erdőcsinád* (hajdan *Csanád*, 1332: *Chonad* stb.),³²⁵ mint Csanád vezér szállása, akár Ajtony életében, amikor a legenda szerint Csanád Ajtonynak szolgált, akár Ajtony legyőzése után, amikor megkapta birtokait.

Ajtony országában egyedül *Csanádvár*, a régi Marosvár őrzi Csanád nevét, ami kétségesse teszi,

³¹⁶ SRH I. 489—490. Vö. Váczy P., Szentpétery emlékkönyv. (Bp. 1938) 502.

³¹⁷ SRH I. 50, 89.

³¹⁸ Györffy Gy., Etn 76 (1965) 423—424.

³¹⁹ Csánki II. 38.

³²⁰ Györffy Gy., I. 179; Csánki II. 46.

³²⁰ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 179; Csánki II. 46.

³²¹ Csánki II. 99.

³²² Uo. V. 326.

³²³ Magyar történet I⁶ 178—179.

³²⁴ Váczy P., I. 316. j.

³²⁵ Csánki V. 697.

hogy Csanád csakugyan főembere volt-e Ajtony-nak. Ugyanakkor a magyarországi Csanád helynevek támogatják Anonymus azon állítását, hogy Csanád a király unokaöccse és hadvezére volt. Dunavecse mellett Csanád psz. (1629: Csanád) és Kalocsa alatt *Ērsekcsanád* (1391: Chanad)³²⁶ nem csupán a Duna-balparti hercegi partvonalának birtoklására mutat, hanem távolsága a hercegekével vetekszik. Az a körülmény, hogy Csanád a Szigetközben, kb. Fajszt szomszédságában is rendelkezett szálláshellyel (1443: Chanad),³²⁷ csak megerősíti ezt, de tovább is kétségekben hagy afelől, hogy Doboka fia Csanád milyen réven volt rokona István királynak.

Ajtony kérdéséhez két nagy jelentőségű történelmi probléma kapcsolódik, melynek részletes kifejtésétől itt el kell tekintenünk. Egyik a fekete magyarok, másik a nagyszentmiklósi kincs eredetének kérdése.

Az a körülmény, hogy Querfurti Brunó, szerzetesi nevén Bonifác, saját leírása szerint Németországból jöve hajón ereszkedett le a fekete magyarokhoz (*Nigris Ungris*) téríteni, a nagyobbik Szent István legenda szerint pedig „Bonifác mártír” Magyarország alsó részeire (*in inferiores Ungarie partes*) ment téríteni, nagy valószínűséggel szól amellett, hogy Ajtony területén fekete magyarok laktak,³²⁸ ami egyben nem jelenti azt, hogy másutt nem lakhattak, és azt sem jelenti, hogy csak ők laktak itt.

A másik probléma, ami esetleg nem független a fekete magyarok itt lakásától, a nagyszentmiklósi kincs hovátartozása. A kincs Ajtony területén került elő; felirata türk, melynek írása a székely rovásíráshoz közel áll. Két görög tájának biztosan elolvasható személyneve: *BOYHAA Buila*, azaz *Bojla* és *BOYTAOYA Butaul*, azaz 'Bota fia'.³²⁹

Ha e két személynév magyarországi elterjedését keressük, gondolnunk kell arra, hogy a *B* betűnek *V* hang is megfelelhet, egyrészt, mert a közép-görög β ejtése *v*, másrészt mert Magyarországon élhetett egy bolgár-török (szuvar?) nyelvjárás, amely a köztörök *b* hangot *v*-nek ejtette, harmadrészt az Árpád-kori Magyarország tulajdonnevei-

ben megfigyelhető a *B*->*V*- hangváltozás (pl. *Bezprem*>*Veszprém*, *Boyta*>*Vajta* stb.)³³⁰

Mint az idézett helyen felhívtam rá a figyelmet, Krassó megyében, a Néra vízvidékén, ahol Ajtony falu is feküdt, volt *Bojla* falu (1355: *Baiola*, 1362: *Boila*), az Al-Duna mellett pedig *Vojla*, ma *Vojlovica* pusztája Pancsova mellett (1230, 1231, 1247: *Woyla*) krassói várföld,³³¹ ez nyári és téli szálláspárnak fogható fel (16. kép).

A Kelet-Magyarországon egyebütt feltűnő *Bata* ~ *Vata* és *Vaj(o)la* nevek bonyolult és kellően nem magyarozott kérdésére e helyen nem térek ki.³³²

Két további vidék van a középkori Magyarországon, ahová a krónikák vezérnévsora egy-egy honfoglaló vezér szállásterületét jelöli ki: *Künd* (*Cund*) és *Örs* (*Urs*).

Küendről azt állítja, hogy fiai *Kusyd* (*Cusid*) és *Cupan* (Kézainál: *Cupian*) a Nyír mellett ütöttek fel táborukat, ahol a keresztség felvétele után monostort alapítottak.³³³ Minthogy *Cund* fia *Cusid* a fehérló-monda egyik főszereplője, a vezérnévsor szerkesztője e sajátos névpárt bizonyosan a mondból merítette, ugyanúgy, mint Lél és Bulesu vezérek nevét.³³⁴

Az adat hitele ellen több oldalról kifogások emelhetők: 1. Anonymus a névpárt a külföldi forrásokból igazolható *Cundu* fia *Curzan* néven tartotta fenn, szálláshelyüket a mai Budapest táján jelöli meg, s ezt a településtörténeti vizsgálatok teljes mértékben igazolják. 2. A Nyírségtől keletre levő vidéken, Szatmárban az Árpád-korban megtalálható a határvédő kék-kend népelem egy csoportja, e gyepekre kihelyezett kendei településhelye azonban másodlagos.³³⁵ 3. A *Cusid* név elsősorban *Kusid*-nek olvasható; helynévben a Szamos vízvidékén nem fordul elő, csupán Bácsban, Újvidék és Titel között *Kisdi*, ma *Kusdin* pusztája (1332—40: *Cussidi*~*Cusidi*).³³⁶ 4. A *Cupan*~*Cupian* név elsősorban a török *qapyan* méltóságnévből levezetett *Koppány* névnek felel meg. A szatmári *Koppánytelke* pusztája Hodász mellett pl. a XV. században *Koppan teleke*~*Kopyantheleke* néven szerepel.³³⁷ A török *qaplan* 'párduc' szóból levezetett *Kaplony* nemzetség- és helységnevet pedig 1213/1550: *Cu-*

³²⁶ Szarka, i. m. 61.; Csánki II. 195.; Uo. III. 546.

³²⁸ Gombos, A. F., Catalogus... III. 2569; SRH II. 382; vö. Györffy Gy., MTAK (II) 18 (1969) 215.

³²⁹ Németh, Gy., Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós (Bp.—Leipzig 1932) 9—12, 34. A kincs fenti értelmezéséhez vö. Fehér G., Arch. Ért. 77 (1950) 34—49; László Gy., FA 9 (1957) 141—151; Csallány D., JAMÉ 10 (1967) 31—74.

³³⁰ Vö. Györffy Gy., Tanulmányok... 62—63, 109.

³³¹ Csánki II. 98, 143.

³³² Az Arad, Békés és Kolozs megyei névelőfordulások mellé Borsod is oda sorolható a szomszédos *Vatta* és *Vajla* falvakkal.

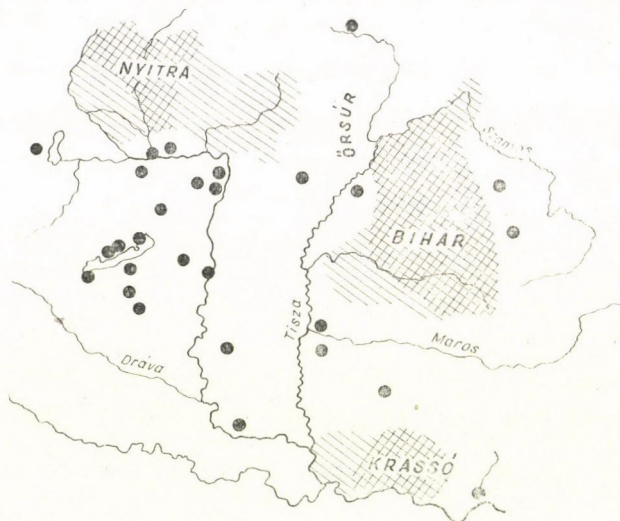
³³³ SRH I. 166, 291.

³³⁴ Györffy Gy., Krónikáink... 104—105.

³³⁵ Uo. és Györffy Gy., Tanulmányok... 145—.

³³⁶ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 225.

³³⁷ Németh Gy., MNy 24 (1928) 149; Maksay F., A középkori Szatmár megye. (Bp. 1940) 162.

17. kép. Az Örs törzsi helynév és a dukátus elterjedése
 Рис. 17. Племенное название местности Ёрш и его распространение на территории дуката
 Fig. 17. La diffusion du nom de lieu de la tribu Örs et du duché

pulon, 1231/1297: *Cuplon*, 1234: *Caplon*, 1236/1239: *Caplyon*, 1300/1360: *Koplan* alakban írják.³³⁸ Ennek ellenére alig kétséges, hogy a vezérnévsor összeállítója Kaplonymonostorára gondolva helyezte *Cupan*~*Cupian* szállását a Nyírségbe. 5. A Kaplony-nem Kurszántól vagy egy törzsfőtől való származtatását nem támogatja sast ábrázoló totemcímük, amely eltér mind a Kurszán—Kartal-nemnek az égi származás tudatát őrző, lebegő angyal címermotívumától, mind a törzsfők oroszlán jelképétől.

Az István király korában élt Kaplony nemzetiségős szállása az Ecsedi láp mellett fekvő *Kaplony* volt. Valószínűleg őrola nevezték a Dés melletti *Kaplyon* falut, mely Dés 1300 körül készült 1261-i határleírásában mint a *Coplon*-nem földje szerepel,³³⁹ és fekvését tekintve nyári szálláshelyre mutat. Hasonló távolságú téli—nyári szálláspár a Kaplonyok birtokába tartozó Szatmár megyei Szamos-parti *Nagy*- és *Kis Kolcs* (1312: *Kulch*, 1366: *Koch*), ill. az ugyanezek birtokában e tájon

³³⁸ Gombocz Z., Árpád kori török személyneveink. (Bp. 1915) 17—18; Reg. Var. 158. 1.; Hazai okmt. VI. 29, 30; Sztáray okl. (Bp. 1887—) I. 37; Karácsonyi J., A magyar nemzetségek... II. 289; Maksay F., i. m. 155.

³³⁹ Csánki I. 477; Zimmermann—Werner I. 85; Kádár IV. 198.

³⁴⁰ Anjou I. 249; Sztáray okl. I. 37, 346; Teleki család oklevéltára (Bp. 1895) I. 42.

³⁴¹ Meglehet, hogy Kurszán kündü közvetlenül a honfoglalás után egy ideig (896—900) itt szállott meg, ez esetben a *Kuszán* név idegen nyelvi (kabar?) *Kusal* változata sejthető a dési sóbánya melletti *Kosály* és a szilágyi *Kusaly* falunévben. Az erdélyi püspökség kiterjedése e vidék-

említett *Kolcsva* (1300/1360: *Kulchua*), melynek megfelelhet a Szamos és Sajó összefolyásánál fekvő erdélyi *Kócs* (1329: *Koch*).³⁴⁰

Bár a fenti nagy távolságú szálláspárok alapján sem merjük a Kaplony-nemet egy itt lakott törzsfő, kivált pedig a kündü leszármazottjának tekinteni, továbbra is egy Szatmárban honos nemzetségszerű leszármazottjának tarthatjuk, aki egy név szerint nem ismert vezér alá tartozott.³⁴¹

*

Nem mentes a problémáktól a krónikák Örs (*Urs*) vezérének történeti léte sem, kinek szálláshelyét a Sajó körül jelölték meg. Bár Anonymus szintén e tájon, közelebbről a Bükk déli lejtőjén írja le azt a helyet, ahol *Ousad* vezér, Örsúr (*Ursuur*~*Ursuuru*) apja megszállott, és a XIII—XIV. században valóban itt birtokolt az Örs, más néven Örsúr nemzetség, de Anonymus Örsurat nem magyar, hanem „kun” vezérnek mondja.³⁴² A kérdést komplikálja, hogy Magyarországon kb. 25 *Örs* helynév fordul elő törzsnévi szétszórtságban,³⁴³ s mivel ezek éppen a dukátus területén hiányoznak (l. 17. kép), komoly alappal tehetjük fel, hogy az egyik kabar törzset Örsnek nevezték.³⁴⁴ Bár törzsnévnek személynévként való viselése szokatlan a korai magyar vezetőrétegben, erre török példák felhozhatók.³⁴⁵ A törzsnév+méltóságnévből képzett személynevek, mint pl. *Türkşad*, *Jaglakar kan ata* esetében a megnevezett annak a törzsnék főembere volt, amely nevében szerepel, így *Örsúr* az Örs törzs ura, feje lehetett. Itt pedig nem egyéni névről, hanem olyan hagyományban megőrzött tisztségnévről van szó, mint a *Gyula*, amely X. századi személyneveket takar el, s így ugyanolyan meddő volna azon vitatkozni, hogy Örsúr mikor élt, mint azon, hogy „Gyula” mikor élt. A név tisztségnév jellegével állhat kapcsolatban, hogy a Sajó-vidéken *Örs* vagy *Örsúr* nevű hely nem ismeretes; a vele kapcsolatba hozott Sajó-parti *Őrös* (1319: *Ewres*)³⁴⁶ ugyanis az Örs

re, valamint az *Erked* helynevek nyári szállás-szerű ismétlődése a Küküllő, Szamos és Kraszna felső vízvidékén azt a gondolatot is ébresztheti, hogy a X. század végén ez is a gyula (Erked?) alá tartozott.

³⁴² SRH I. 166, 292; uo. 43, 46, 72—73; vö. Györffy Gy., Krónikáink... 107, 116. Megjegyzendő, hogy az Ortilo de Lilienfeld neve alatt kiadott forrás, amely Géza fejedelem előtt *Ursus dux*-ot említ (Gombos, A. F., Catalogus... II. 1754) XVIII. századi hamisítvány.

³⁴³ Gombocz Z., MNy 22 (1926) 6—8.

³⁴⁴ Györffy Gy., Tanulmányok... 59; Ua. I. 52. j.; másként *Pais D.*, MNy. 58 (1962) 133,

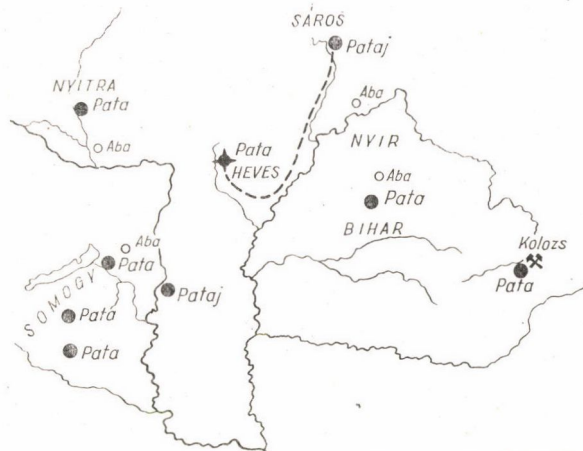
³⁴⁵ Németh Gy., HMK 83—84.

³⁴⁶ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 794; Csánki I. 177.

(*Urs~Urus*) névvel etimológiailag nem egyeztethető. Az anonymusi hagyománynak nem kedvez, hogy az ősfoglaló *Ousad* vezér nevéből levezethető helynevet nem találunk, sem itt, sem másutt, sőt az is vitatott, hogy a név minek olvasandó.³⁴⁷ A megoldás talán az, hogy az Álmossal egy generációban szerepeltetett *Ousad* etelközi kabar vezér, az ősök ura volt, utódait pedig név szerint nem ismerjük. Ha a krónikás hagyomány helyesen őrizte meg szállásterületük emlékét Borsodban, akkor esetleg valamelyik „örsúr” személyneve egy-egy környékbeli téli-nyári szálláspárt feltüntető helynévben mutatkozik. A Sajó–Hernád vízvidékének helynévanyaga nem csupán rövidebb, vármegyei távú szálláspárokat mutat, mint Borsodban *Sajólád* és *Szendrőlád*, Abaújban *Büd* és *Böd*,³⁴⁸ hanem több megyére terjedő párokat, mint az említett *Csécs*-ek, a Heves megyei *Han* és gömöri *Hanva*,³⁴⁹ valamint a szláv folyónévadás miatt Ónddal és Borssal együtt a legkorábbi rétegbe sorolható *Bód* (*Bold*–*Boldva*) névpárt, mely talán egy, a Sajó körül megszállt vezér nevét őrzi.

A Felső-Tisza vidékről szólván vissza kell térnem az Abákra, az Aba Sámuel királytól leszármazó nemzetségre.

Anonymus *Edu* és *Edumen* „kun” vezérektől eredezteteti Patát és leszármazottját, Abát, s legősibb birtokukat a Takta-közben jelöli meg, de Árpád adományának mondja a felette levő erdőket és a Mátra-alját is,³⁵⁰ Ed és Edemen neve azonban itt nem lelhető fel helynévben; egyedül a Sopron megyei *Edve* (1264: *Edw*)³⁵¹ kapcsolható hozzá. Ugyanakkor a *Pata* név elterjedése Árpád-házi családtagra mutat. A Duna menti *Pataj* a somogyi, veszprémi, nyitrai, bihari és a kolozsi sóbánya melletti 6 *Pata* elhelyezkedése ugyanolyan jellegzetes, mint az egy patak mellett található *Tas* és *Pata* vára. Az Abákat uraló Újvár (Heves–Abaújvár–Sáros) megyében mutatkozik ugyan egy *Pata* – *Pataj* kettős szállás, de nem egy folyó partján³⁵² (l. 18. kép). Az Árpád-házi birtokokból való részesülés ez esetben nem leszármazást, hanem beházasodást jelenthet, s az, hogy *Pata* vára egy esperesi kerület központját őrizte, 1000 körül élt főemberre enged következ-

18. kép. Aba Sámuel király elődje, Pata szállásai.
Рис. 18. Стоянки Паты, предка короля Шамуэля Абы
Fig. 18. Les résidences de Pata, prédécesseur du roi
Aba Sámuel

tetni, somogyi falvai pedig a levert Koppány birtokaiból való részesedésként is magyarázhatók. *Pata* leginkább államalapítás kori hadvezérnek tekinthető, aki Géza leányát vette feleségül. Istvánnak Sámuel *sororius*-a volt, ami ifjabb nemzedék esetén a nővér fiát jelenti (DuCange, Páriz Pápai).

*

Befejezésül felmerül a kérdés, hogy miféle településeket jelöltek ezek a korai szállások, udvarhelyek. Nomád jelenségről lévén szó, elsősorban nomád analógiákat kell keresnünk.

A korai fejedelmi udvarhely nagy területet elfoglaló laza településeggyüttes lehetett, amilyen Bolgari 922 táján volt, fejedelmi sátrakkal, távol a vásártér mellett várral és árut őrző épületekkel; ehhez a szolganép lakótelepe járult kunyhókkal, sátrakkal. Hasonló lehetett a mongol orda vagy szeráj kezdeti szakaszában.³⁵³

A kisebb rangú főemberek téli szálláshelyei hasonlatosak lehettek azokhoz a félnomád téli szállásokhoz, amelyeket Szabó István ismertetett.³⁵⁴ A fejedelmi szigeteken és fővölgyekben levő nyári udvarhelyek szintén állandó jellegű települések lehettek, kevés szilárd épülettel, míg a nemzetségfők nyári szálláshelyei hegyi patakok fejeinél bizonyára csak időszakosan voltak lakottak.

Mindenfajta nomád udvarhoz és szálláshelyhez tartozott szolgáló lakosság, melynek jogi helyzete

³⁴⁷ *Karácsonyi János* (A magyar nemzetségek... II. 419) *Acsád*-nak, *Pais Dezső* (SRH I. 72) *Ócsád*-nak olvasta. Ha hagyományban élő kazár névről van szó, gondolhatunk itt a kazár alkirály méltóságnévére, melyet Gardizi *abšad* alakban jegyzett fel. (vö. *Zeki Validi Togan, A.*, Ibn Fadhlan... 257).

³⁴⁸ *Győrffy Gy.*, Geogr. hist. I. 784. Ládháza névadója a XIII. században élt. (Uo. 759). Vö. uo. 72, 74.

³⁴⁹ *Csánki I.* 62, 136., vö. *Ila B.*: Gömör megye.

(Bp. 1944) II. 364.

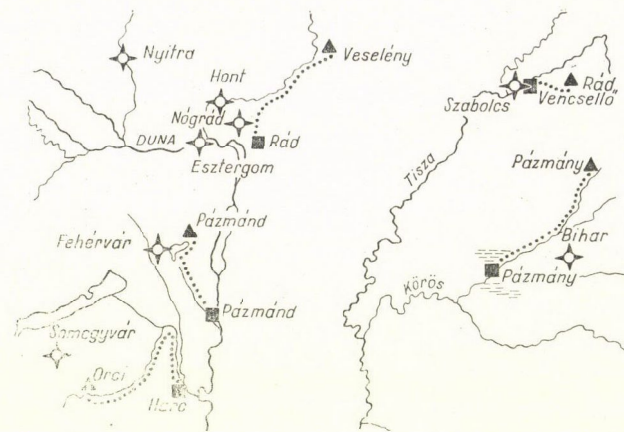
³⁵⁰ SRH I. 58, 73; vö. *Győrffy Gy.*, Krónikáink... 115.

³⁵¹ *Csánki III.* 606.

³⁵² Uo. I. 53, 306, 619., II. 580, 636., III. 246, 315., V. 393 és *Lipszky J.*, Repertorium... (Budae 1808).

³⁵³ A nomád városról ld. *Győrffy Gy.*, Cahiers de civilisation médiévale 12 (1969) 255–256.

³⁵⁴ Ld. 5. j.

19. kép. A X. század végén beköltözött német lovagok kettős udvarhelyei. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt. Рис. 19. Двойные усадьбы немецких рыцарей, переселившихся в Венгрию в конце X-го века. Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 19. Les doubles cours des chevaliers allemands installés en Hongrie vers la fin du Xe siècle. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

eltért a köznéptől. A mongol társadalomban a rabszolgákat, akik urukat el nem hagyhatták, és uruk családjának nemzedékeken keresztül teljesítették szolgálatot, *bool*-nak nevezték.³⁵⁵

A korai magyar társadalomban számolnunk kell házi rabszolgákkal,³⁵⁶ akik követték az urat télen és nyáron, de számolnunk kell helyben maradó szolgálónépekkel is, akik állandóan egy-egy udvarhely körül laktak, annak mintegy tartozékai voltak.

Ez eredményezte, hogy amikor az államszervezéssel egy sor udvarhely a hozzá tartozó gazdasági szervezettel gazdát cserélt, nyugatról beköltözött lovagok is téli és nyári szállások birtokába kerültek, sőt ezeket az új birtokosról nevezték: ilyen pl. Fejér megyében a Pázmány lovag nevét felidéző falupár: a Meleg-hegy völgyében levő Pázmánd falu (1459: *Paznan*), melyből a régi vizeket követve a Duna-parti Pázmánd pusztához jutunk és a bihari dukátus területén fekvő két Pázmány; egyik a Sárrét szélén (1299: *Paznan*), másik a nyíri homokon (1349: *Pozman*),³⁵⁷ ilyenek az Orci lovag és a Vencelin és fia Rád nevét fenntartó szállaspárok (l. 19. kép), de ilyenféle udvarhelyek gazdasági szervezetükkel, hegyi és síksági telepeikkel az egyházak birtokába is jutottak, sőt ezek adományozása volt a kora Árpád-korban a királyi egyházalapítás egyik elterjedt módja.³⁵⁸

Ezek az új birtokos kezén többnyire új nevet is nyertek, de a kettős szállásrend átvételével, valamint sok téli udvarhely nemzeti birtokká alakulásával azt bizonyítják, hogy a magyarországi feudalizmus szervezésénél ki a korábbi nomád feudális intézményekből, — nomád feudalizmuson érve azokat a legelő- és szállástulajdonon alapuló termelési viszonyokat, amelyekben a legelőket és szállásokat birtokló uralkodó osztály, a „bőség”, katonai kíséretével, a „jobbágysággal” a függésben levő félszabadokat és a szolgáló „ínséget” rendszeres terményadózásra és természetbeni szolgálatra kényszeríti.³⁵⁹

Györffy György

О СИСТЕМЕ РАССЕЛЕНИЯ ВЕНГРОВ-ЗАВОЕВАТЕЛЕЙ РОДИНЫ

Резюме

Автор доказывает, что смена зимних и летних стоянок, расположенных по берегам рек, присущая верхушке пастухов-кочевников, характеризует и поселения венгерской верхушки X века. Венгерский народ вел полукочевой образ жизни; его зимние стоянки группировались по берегам рек. Рядом с ними венгры сеяли зерно и затем уходили в степь пасти скот и возвращались на зимнюю стоянку к жатве. Это означает номадизацию небольшой дистанции, перпендикулярной к реке. В противоположность этому, венгерская верхушка сменяла свои летние и зимние стоянки параллельно реке и на крупной дистанции. Эта смена поселений была похожа на ту, которую описали Пл. Карпини и Рубрук, говоря о номадизации монгольской верхушки на территории от Днепра до р. Урала. Свои зимние и летние стоянки ханы устраивали недалеко от переправ, куда поселяли русских перевозчиков и магометанских сборщиков налогов. Один из конеч-

ных пунктов находился у старого ремесленного города; в Венгрии они заселяли развалины римских городов.

Автор считает, что сначала венгерские князья сменяли свои стоянки на правом берегу Дуная, а после поражения, понесенного от немцев в 955 году, на левом. Невдалеке от своих зимних стоянок у переправы через реку, они поселяли магометан; их летние стоянки находились на островах. Это имело место, как можно определить, при князьях Арпаде и Курсане около 900 года, при князе Файсе около 948 года, а также при Такшоне (955—972 гг.) до тех пор, пока Геза (972—997 гг.) не перешел обратно на правый берег реки и не построил в Эстергоме резиденцию более постоянного характера. У Файса было много дворовых хозяйств, находящихся недалеко от земляных крепостей, а у Гезы они располагались в соседстве с крепостями и копиями. В распоряжении герцогов династии Арпада находились зимние и летние

³⁵⁵ Ligeti L., MTT 72, 75, de legkivált 163.

³⁵⁶ Ezt régészetiileg mutatta ki Dienes István (MFME 1964—1965. 98—99).

³⁵⁷ Csánki III. 342; Lipszky J., Repertorium...; Györffy Gy., Geogr. hist. I. 511; Csánki I. 523; Györffy

Gy., 52 jegyz.

³⁵⁸ Györffy, MTAk (II) 18 (1969) 214—.

³⁵⁹ A nomád tulajdonviszonyokra l. Bartha A., A IX—X. századi magyar társadalom. (Bp. 1968) 13—.

парные стоянки, располагающиеся на небольшой дистанции по северному и южному течению Дуная.

Автор считает, что после Арпада на престол взошли не его сыновья, а согласно сениоратскому престолонаследствованию, племянник Саболяч, о котором венгерские хроники пишут, что среди 7 вождей после Арпада он был вторым. В начале X века Саболяч владел парными стоянками, расположенными вокруг стоянки Арпада у г. Печ, около Секешфехервара и, как наследнику престола, в его распоряжение входили районы престолонаследней части страны, называемой дукатом, к востоку от Тиссы. Здесь (на дукате) он построил на берегу Тиссы грандиозную земляную крепость. Во время своего княжения он владел правым берегом Дуная и построил Секешфехервар. Вождь Богат (около 921 года) также был герцогом династии Арпадов; судя по его стоянкам, после овладения дукатом, он попал в Трансильванию как Дюла.

Дукат XI века образовался из области поселения трех кабарских племен, присоединившихся к семи венгерским племенам. Стоянки кабарских племен были расположены тремя массивами; к востоку от Тиссы с центром Бихар, к северу от Дуная с центром в Нитре и по нижнему течению Дуная с центром в Крашио. В X веке наследник престола имел резиденцию около Бихара, а его младшие братья владели территорией дуката у Нитры. Так, зимняя стоянка убитого в 955 г. герцога *Лела* была *Лел*, а его летняя стоянка носила славянское название *Леловце*.

Венгерские племенные вожди сходным образом владели своими зимними и летними стоянками, расположенными у крупных водоемов: Кал и его сын Бульчу — к северу от Балатона, Дюлы — в Трансильвании, где можно проследить различие членов семьи по рекам.

У Онда стоянки находились по р. Бодрог и на правом берегу Тиссы. В районе Бодрога пункты зимних дворовых хозяйств имели венгерские названия, а летние — славянские (например, *Онд — Ондава, Борш — Боршова, Чеч — Чичва, Болд — Болдва* и т. д.). Преемники Онда до 1000 года владели летними стоянками в южной Трансильвании, на территории комитата Хуняд. Хуба в начале X века был племенным вождем на Малой Венгерской Низменности, в то время как Тетень попал не в Трансильванию, как пишет Аноним, а владел верхним правобережьем Дуная от Будапешта до Венского бассейна, вероятно, как зять или шурина князя. Дялу, имя которого Аноним производит от названия местности и делает вождем «блака», судя по его имени и по его парной стоянке, был родовым старейшиной, проводящим номадизацию от истоков р. Быстрый Кёреш до ее устья. Около 1003 года парные стоянки *Галад — Галадва* (Калодва) сохранились за предшественником родового старейшины Айтоня — *Гладдой*; имя *Бойла*, фигурирующее в кладе из Надьсентмиклоша, сохранилось в названии парной стоянки *Бойла — Войла* на Нижнем Дунае. Можно считать доказанным, что здесь жили также и черные венгры.

Расположение стоянки *Кунда* у Нира, фигурирующего в хрониках в списке венгерских племенных вождей, нельзя считать обоснованным; проблематичным является и *Уриш*, якобы поселившийся у Шайо.

Когда в конце X века немецкие рыцари переселились в Венгрию, они получили вместе со слугами конфискованные кочевнические парные стоянки. Их они называли по их именам (например, *Пазмань*). Это свидетельствует о том, что венгерский феодализм вырос из более ранних кочевых феодальных устройств.

Дь. Дёрфффи

ÜBER DAS SIEDLUNGSSYSTEM DER LANDNEHMENDEN UNGARN

Auszug

Das Ziel der vorliegenden Arbeit ist, die archäologische Erforschung der ungarischen Zentren im 10. Jh. durch siedlungsgeschichtliche Angaben zu unterstützen. Die aus dem 10. Jh. stammenden ungarischen Erdburgen gehörten nämlich meist zum Sitz der ungarischen Häuptlinge, die an ihrem Ausbau eine wichtige Rolle hatten.

Die ungarische Stammesaristokratie hatte nach Nomadenart Winter- und Sommerquartiere. Das rührt daher, daß die Nomaden und Halbnomaden im Sommer mit ihren Tieren auf der Weide waren, im Winter aber ein separates Quartier bezogen.

Der Ethnograph István Györffy beobachtete, daß zahlreiche Ortschaftsnamen aus der Theißgegend ihr Gegenstück in der nahen Berglandschaft haben, woraus er folgerte, daß man es mit Sommerquartieren, bzw. Winterquartieren der Arpadenzeit zu tun habe. Bezüglich der Lebensweise der Landnehmenden Ungarn wurde seither klar, daß sie nicht nomadisch, sondern halbnomadisch war. Mohammedanische Beschreibungen aus dem 9. Jh. sagen aus, die in den südrussischen Steppen behimateten Ungarn haben den Winter an den Flüssen verbracht, wo sie auch viel Ackerland besaßen, im Sommer jedoch ihr Vieh in die Steppe zur Weide trieben. Gemäß den ethnographischen Analogien, die István Szabó anführt, bedeutete das soviel, daß sie in der Umgebung ihres Winterquartiers im Frühling aussäten und zur Erntezeit zurückkehrten. Diese Wirtschaftsform entspricht einer Bewegung senkrecht zu den Flüssen; dagegen pendelten die nomadischen Häuptlinge parallel zum Fluß zwischen ihrem Winter- bzw. Sommerquartier.

Plano Carpini (1246) und Rubruk (1253) beobachteten in den südrussischen Steppen, daß Batu Khan und seine Familienmitglieder sowie die Oberbefehlshaber entlang des rechten bzw. linken Ufers je eines Flusses nomadisierten. Der unterste und oberste Punkt war je eine Furt mit russischen Fährleuten. Sein unteres Quartier, wo auch sein Hof (*Sarai*) stand, wählte Batu in der Nähe einer alten Handwerkerstadt; das obere Quar-

tier war, wie sein türkischer Name *ükek* besagt, ein befestigter Ort. An die obere wie an die untere Furt wurden mohammedanische Kaufleute und Zöllner angesiedelt (s. Abb. 1).

Das Volk selbst wechselte in Innerasien sein Sommer- und Winterquartier je nach Sippen entlang von je einem Fluß, und dasselbe ist auch am Sommer- bzw. Winterquartierwechsel der Häuptlinge zu beobachten. Allerdings konnten Khans mit mehreren Quartieren von dieser Regel auch abweichen. Die Höfe der Khan-Familie wurden nach Tod des Besitzers von dessen Frau oder jüngstem Sohn geerbt.

Die Auswahl des nomadischen Hofs (*Orda*) erfolgte nach folgenden ökonomischen Gesichtspunkten: 1. Der Fürst und sein Gefolge wanderten mit vielen Reitpferden und melkbaren Stuten, Zugochsen und Schlachtvieh (Schafe); diese benötigten im Sommer wie im Winterquartier eine Weide, und während der Pendelbewegung Trinkwasser. Daher das Wandern entlang der Flüsse. 2. Mit Handwerkprodukten wurde der Hof teils von den mit Handwerkern angereicherten alten Städten, teils von den Dienstsiedlungen versehen. 3. Luxusartikel wurden meist durch die Dezimierung des Fernhandels beschafft; deshalb wurden die Flußübergänge besetzt und dort Mohammedaner angesiedelt, die den Zoll abnahmen. Die Märkte befriedigten eher den Bedarf des Gemeinvolkes.

*

Keine einzige zeitgenössische Quelle berichtet von der Lebensweise der Ungarn im 10. Jh. Kenntnisse haben wir dank mohammedanischer, byzantinischer und westlicher Quellen nur über die fürstlichen Verhältnisse. Mohammedanische Quellen berichten, die Ungarn haben vor der Landnahme (896) zwei Fürsten gehabt, einen nominellen, den *kende* (*k. n. d. h.*) und einen effektiven, den *gyula* (*dž. l. h.*). Der Fortsetzer von Georgios Monachos berichtet zu derselben Zeit, daß die Byzantiner 895

mit zwei ungarischen Fürsten verhandelten, mit *Árpád* und mit *Kusan*. Welcher von diesen der *kende* war, verrät die um 1200 verfaßte *Gesta Hungarorum* des Anonymus, wo es heißt, Fürst *Kurzan* sei der Sohn des *kündü* (*Cundu*) gewesen. Ebenso, wie *Kurzan* eine regelmäßige sprachliche Ableitung des Namen *Kusan* ist, sind *kende* und *kündü* ungarische Mundart-Varianten. Mit *Kusan* identifizierbar ist jener *Kusal* benannte ungarische Fürst, der laut der *Annales Alamannici* 904 von den Bayern bei einem Festmahl hinterlistig ermordet wurde.

Die von Liudprand (960) für das Jahr 921 erwähnten *reges Dursac et Bugat*, sowie in den Angaben von *Salardo produce* (924) und *Taxis Hungarorum rex* sind die Titel ungewiß. Auch die historischen Informationen, die *Konstatinos Porphyrogenetos* (953) von *Árpáds* Urenkel bezüglich der ungarischen Verhältnisse vor 900 erhielt, sind nicht vertrauenswürdig (z. B. Existenz des Fürsten *Liüntika*) und sind tendenziös (etwa die Darstellung des *Árpád*, Sohn von *Almus*, als Alleinherrscher), um so genauer ist die Genealogie der 948 lebenden Prinzen aus dem Hause *Árpád* angegeben (abgesehen von dem auf Mißverständnis beruhenden Namen des *Ezelech*). Die Genealogie ist die folgende (unter den Namen steht die in den Ortschaftsnamen bewahrte Form des Namens):

<i>Árpád</i>			
Árpád			
<i>Tarkaču</i>	<i>Jelech</i>	<i>Jutoča</i>	<i>Zalta</i>
Tarhos	Jelek	Jutas	Zolta
Tarhacsi	Üllő		
-----	-----		
<i>Tevel</i>	<i>Taş</i>		<i>Taxin</i>
-----	-----		
<i>Termaču</i>	Tas		Taksony
-----			Taskony
Tormás			

Von diesen kennt Anonymus nur die Namen *Hulec*, *Tosu*, *Zulta* und *Towun*. Zwar wäre laut Anonymus *Zolta*, *Árpáds* Sohn, der zweite Fürst gewesen, doch kennen die auf der Urchronik fußenden Texte keinen Fürsten zwischen *Árpád* und *Taksony*. Auf *Taksony* (955—971) folgte Großfürst *Geysa* (971—997) — in Ortschaftsnamen als *Décsé*, *Devicsé* erhalten. (Die weitere Abstammung s. in der Tabelle im Text.)

Die ungarischen Chroniken deuten in zwei Fällen an, daß die Fürsten *Tas* und *Taksony* in den Dörfern *Tas* bzw. *Taksony* Hof hielten. Ein eigenartiger Umstand läßt darauf schließen, daß die geographischen Bezeichnungen tatsächlich die Namen der Fürsten, und nicht späterer Besitzer bewahren, nämlich, daß keiner der mehreren tausend Angehörigen der im 13. Jahrhundert bekannten 200 ungarischen Adelsgeschlechter die Namen der *Arpadensöhne* führte. Das ist auf eigentumsrechtliche Ursachen zurückzuführen. Hätte ein Grundbesitzer seinem Sohn den Namen eines *Arpaden-Abkömmlings* gegeben, hätte er ihn der Möglichkeit ausgesetzt, daß die *Arpaden* Anspruch auf den ihren Namen führenden Besitz erheben. Spuren dieser Auffassung sind bis ins frühe 14. Jahrhundert nachzuweisen. *Gusztáv Heckenast* wies nach, daß um die Dörfer, deren Namen aus den Namen der *Arpadensöhne* abzuleiten sind, solche Dienstleistungen liegen, die mit der Beschäftigung der Bewohner genannt sind.

In der vorliegenden Studie weist der Verfasser aufgrund der geographischen Benennungen nach, daß hinsichtlich des Platzes der ungarischen Fürstenhöfe dieselbe Gesetzmäßigkeit nachweisbar ist, wie bei den *Nomad*en. Wo es die *Naturgegebenheiten* erlaubten, diente ein Fluß als Achse der herbstlichen und frühjährlichen *Pendelbewegung*. Am oberen Lauf, im fürs Weiden geeigneten Gelände war das *Sommerquartier*, am unteren Lauf, nahe zur *Mündung*, das *Winterquartier*. Die Sitze an den Flüssen lagen in der Nähe von *Übergängen*. An den fürstlichen *Furten* hausten *Mohammedaner* (ungarisch *böszörmény* [*< büzüremen < muzulman*] oder *káziz* [*< Chvalis 'khwarizmier'*], lateinisch *ismaelita*, *sarrace-*

mus). Die *Pendel-Route* der Fürsten und *Häuptlinge* war verhältnismäßig lang; das *Winterquartier* lag nach Möglichkeit in der Nähe der *Ruinen* einer *Römerstadt*, die leicht zur *Burg* umzubauen war und in der *Handwerker* untergebracht werden konnten.

Während die in den ungarischen Chroniken auffindbare *Zusammenstellung* bezüglich der Sitze der sieben ungarischen *Häuptlinge* nicht früher als 1100 entstanden ist und zum Teil auf *Kombination* beruht, bewahrten die *romantischen Gesta Hungarorum* des Anonymus in zahlreichen Fällen, gestützt auf die *Überlieferungen* der im Hof lebenden ungarischen *Hochadeln*, die Namen ihrer *landnehmenden Ahnen*, und der *Verfasser* als *Propst* von *Buda* konnte in bezug auf die *Niederlassung* in der *Umgebung* von *Budapest* auch andere *Quellen* gehabt haben.

Laut Anonymus wäre *Árpáds* *Sommerquartier* (von April bis Oktober) auf der *Insel Csepel* gewesen (südlich von *Budapest*). Den Platz des *Winterquartiers* gibt das Dorf *Árpád* neben dem *römischen Sopiana*e (die heutige Stadt *Pécs* d. i. *Fünfkirchen*) an. Das bedeutet, daß *Árpád* entlang des rechten *Donaufufers* auf- und abwanderte, zwischen *Budapest* und *Pécs*; vom Ufer wich er bei der von *Mohammedanern* besuchten *Furt* von *Szekeső* ab.

Árpáds *Koregent*, der den *kündü*-Titel führende *Kusan* (*Curzan*) besaß laut Anonymus in *Óbuda*, in der antiken Stadt *Aquincum* eine *Burg*, dort, wo heute das große *militärische Amphitheater* steht. Auch er hatte seinen *Sommersitz* auf einer *Donauinsel*: seinen Namen bewahrt in der *Schüttinsel* der Ortsname *Korzan* (1268). Es ist wohl anzunehmen, daß er am rechten *Donauufer* *pendelartig* wanderte, zwischen *Budapest* und *Győr*. *Kurzans* *Ermordung* durch die *Bayern* im Jahr 904 erfolgte *wahrscheinlich* in einem noch höher, am Rande des *Wiener Beckens* liegenden *Sommerquartier*.

Nach *Kurzans* *Tod* besetzte *Árpád* das ganze *Donauufer* bis *Győr*; das *Andenken* seines *Sommerquartiers* bewahrt das — ebenfalls auf der *Schüttinsel* gelegene — Dorf *Árpád* (1270) (s. Abb. 2).

Die Namen der Sitze der Prinzen blieben nicht immer erhalten; teils erbten sie den Sitz des Vaters, teils verschwand der Ortschaftsname. Dennoch läßt sich feststellen, daß sie entlang der ersten *Donauroute* *Árpáds* auf die oben beschriebene Weise *nomadisierten*. Der älteste Sohn wanderte entlang der *Kapos* und *Sárviz* auf und ab; seinen Namen findet man im Dorf (*Tarras* < *Tarhos*) im *Gebirge*, wo der *Sommersitz* war, *Winterquartier* bezog er in der *Óde Tarhachya* (1436) an der *Donau*, die neben der *Burg* von *Tolna* lag. Das *Andenken* seines Sohnes bewahren zwei Ortschaftsnamen *Tevel* am unteren und mittleren Lauf der *Sárviz*. Das Enkel, *Tormás*, bezog *Sommerquartier* oberhalb des Sitzes seines Großvaters, das entsprechende *Winterquartier* lag nahe zur *Mündung* von *Kapos-Sárviz* (heute zwei Dörfer namens *Tormás*). Die Orte liegen im Gebiet des *Komitats Tolna*, wo bis Anfang des 12. Jahrhunderts die *Seniorprinzen* Güter hatten; im Besitz des 997 sich empörten *Cupan dux* war jenes *Koppányer* Gut, das *Prinz Almus* 1109 an die *Propstei* von *Dömös* verschenkte. Hier hatten *Prinz Béla I.* 1060, *Prinz Lambert* 1090 und *Prinz Béla II.* um 1130 Güter. Die Prinzen zweiten, dritten und vierten Ranges besaßen im 11. Jahrhundert Güter am linken Ufer der *Donau*.

Der zweitälteste *Arpadensohn*, *Üllő* und sein Sohn *Tas* wanderten zwischen *Pest* und *Csepel* auf und ab, wo ein Dorf namens *Üllő* und zwei Dörfer namens *Tas* die beiden Endpunkte des *Nomadisierens* angeben. An *Árpáds* dritten Sohn deuten zwei *Jutas* genannte Dörfer bei den *Quellen* der *Nebengewässer* von *Kapos-Sárviz* (eines von ihnen neben *Veszprém*), sowie die aus den Varianten *Jut* ~ *Juta* ~ *Jutom* gebildeten Ortschaftsnamen. Sein Sohn *Fajsz*, *Großfürst* im Jahre 948, hatte ebenda, neben *Veszprémvár* und *Somogyvár* Quartiere. Ferner gehörte das fürstliche *Donauufer* ebenfalls ihm, von *Fajsz*, gegenüber *Tolna*, bis zum *Sommersitz* *Fajsz* auf der *Szigetköz* genannten großen *Insel* gegenüber *Győr*. *Fajz* neben *Burg Grech* bei *Zagreb*, *slawisch Kralje-*

vec genannt, was »königlichen Besitz« bedeutet, konnte sein sommerlicher Sitz gewesen sein, dort, wo die *Strata Ungarorum* — die römische Straße, die die Ungarn zu ihren Streifzügen nach Italien benützten — bei Ščitarjevo abzweigt. In Siebenbürgen hatte er seinen Hof ebenfalls in der Nähe einer Erdburg, Küküllővár: *Fajs* (s. Abb. 3 und 4).

Árpáds vierter Sohn, *Zolta*, hielt Hof am langen Nebenfluß der Donau, an der *Vajas*, die bei *Kalocsa* abzweigt; das Dorf *Zolta* lag irgendwo östlich von *Apatin*. Höher, in den Wiesengeländen an der *Vajas*, bewahrt der Ortsname *Taskony* den Namen seines Sohnes. Das deutet auf eine Pendelbewegung entlang der *Vajas* hin (s. Abb. 3).

Nach der Niederlage an der *Lech* (955) wurde *Taksony* Großfürst. Da er einen Angriff aus Westen befürchtete, verlegte er die Linie der Nomadisierung auf das östliche Donauufer. Sein Winterquartier war *Apatin*, mit altungarischem Namen *Aranyán*, lateinisch *Aureus locus* (prinzlicher Sitz im 11. Jahrhundert!); der Name erlaubt Parallelen mit den mongolischen und türkischen fürstlichen *orda*'s: *Altan orda* (goldener Hof), *Altyn taš* (goldener Stein). Bei der Furt der Donau lag neben *Aranyán* ein kaliz-mohammedanisches Dorf (*Apos-Böszörmény*). *Taksony*'s Sommerquartier ist das Dorf *Taksony* am östlichen Eingang der fürstlichen *Csepel*-Insel; die dazugehörige Furt war das römische *Castrum* in *Pest*, das der Fürst, wie *Anonymus* in seiner *Gesta* berichtet, *Ismaeliten* übergab und wo im 11. Jahrhundert slawische Fährleute nachzuweisen sind.

Großfürst *Geysa*, der einen Ausgleich mit dem Westen traf, verlegte seinen ständigen Sitz weiter nach Westen, nach *Esztergom*. Das war nicht mehr der Endpunkt einer Nomadisierungsrouten, sondern eine Karakorum ähnliche Hauptstadt, die er zweimal im Jahr aufsuchte. Sein Winterquartier war das Dorf *Décséd* bei *Pécsvárad* (*várad* = kleine Burg; nach 1000 erhielten es die *Benediktinermönche*), sein Sommerquartier dürfte *Devicse*, nördlich von *Esztergom* in den Bergen, gewesen sein. Die Dörfer *Décse*, die in Siebenbürgen in der Nähe der wichtigsten Salzbergwerke *Dés* und *Torda* liegen, zeigen, daß er auch die Salzgewinnung kontrollierte (s. Abb. 5).

Während es bezüglich der Großfürsten *Árpád*, *Fajs*, *Taksony* und *Géza* nachweisbar ist, daß sie lange Strecken des Donauufers besaßen, kann man die Besitze der Söhne *Árpáds* nur entlang kürzerer Flußabschnitte nachweisen. Über keinen ist es beweisbar, daß er nach *Árpáds* Tod Großfürst gewesen wäre. Die *Ur-Gesta* gibt für das halbe Jahrhundert zwischen *Árpáds* Tod (907) und *Taksony*'s Machtübernahme (955) keinen Großfürstennamen an; es ist lediglich aus dem Werk des *Konstantinos* bekannt, daß diese Würde 948 *Fajs* zuteil war.

Wer war der Großfürst nach *Árpáds* Tod? Gemäß dem Senioritäts-Erbrecht der Ungarn hatten *Árpáds* Brüder oder Neffen seinen Söhnen gegenüber den Vorrang. Aus den *Chroniken* geht hervor, daß *Árpád* erwachsene männliche Verwandte hatte. Der auf die *Ur-Gesta* zurückzuführende *Chronik*-Text berichtet, *Árpáds* Großvater sei *Elöd* (*Eleud*) gewesen, und bei *Anonymus* heißt es, *Elöds* Sohn — eher: Enkel — sei der Häuptling *Szabolcs* (*Zobolsu*) gewesen, den jede ungarische *Chronik*-variante in der Reihe der sieben landnehmenden Häuptlinge als den »zweiten« nach *Árpád* einstellt. Offensichtlich steht man hier einer Verzerrung der Überlieferung gegenüber: der chronologisch zweite Häuptling-Fürst wurde in der Häuptlingsliste der *Chronisten* an zweiter Stelle erwähnt.

Daß *Szabolcs* aus dem Geschlecht *Árpáds* stammt, beweist auch die Tatsache, daß sein Besitz, das spätere Komitat *Fejér*, zwischen die Besitze der *Árpádensöhne* eingeteilt ist. Nachweisbar ist ferner, daß er, bereits als Fürst, bei *Árpáds* Winterresidenz nomadiserte; bei der Quelle der *Pécsi víz* (*Fünfkirchner Bach*) und ihrer Mündung in die *Drau* liegt je ein *Szabolcs* genanntes Dorf; das zusammengehörende Sommer- und Winterquartier-Paar. Den *ducatus* von *Bihar*, der im 10.—11. Jahrhundert dem Thronfolger zustand, hat wahrscheinlich er eingerichtet, da die mächtige Erdburg an der

Theiß — *Szabolcs* — seinen Namen führt; seine Sommerresidenz war *Szabolcs* bei *Großwardein*. Auch in seinem Familienbesitz, im Komitat *Fejér*, hatte er zwei Sitze. Als Großfürst hielt er das Donauufer von *Pécs* bis zur *Csepel*-Insel in seinen Händen, und ihm ist die Gründung von *Székesfehérvár* im Sumpfland des Komitats *Fejér* zuzuschreiben. Bei den Ausfalltoren seiner Streifzüge nach West und Süd ist sein Name ebenfalls in zwei Ortschaftsnamen festgehalten (s. Abb. 6). Von *Szabolcs* stammt die Sippe der *Csák* ab, deren Mitglieder zur *Arpadenzeit* öfter mit den Herrschern rivalisierten.

In Ungarn schlossen sich den sieben ungarischen Stämmen drei kasarisch-kabarische Stämme an, die aus türkischen und iranischen ethnischen Elementen bestanden. Diese standen unter der Herrschaft eines Fürsten; diese Funktion bekleidete der Thronfolger aus dem Hause *Árpád*. Aus dem Siedlungsgebiet der *Kabaren* entstand im 11. Jahrhundert der *ducatus*, der aus drei Teilen bestand. Der eine Teil lag östlich der *Theiß*, in den Komitaten *Bihar* und *Szabolcs*, der zweite im Nordwesten um das Komitat *Nyitra*, der dritte im Süden, am unteren Donaulauf, um das Komitat *Krassó*. Weitere Komitate sind nur mit Vorbehalt dem *ducatus* zuzurechnen (s. Abb. 17). Obwohl der *ducatus* dem Kronprinzen gebührte, hatten auch seine jüngeren Brüder Anteil daran. Im 10. Jahrhundert besaß der Thronfolger *Bihar*, der nach ihm folgende Sohn *Nyitra*; nach 1050 wurde die Lage umgekehrt. Die Namen der älteren Prinzen aus dem 10. Jahrhundert sind — mit wenigen Ausnahmen — in den zwei *Ducatus* erhalten geblieben. Wie aus seinen Besitztümern zu schließen ist, war auch *Bogát* ein Prinz aus dem Hause *Árpád*, der 921 in *Italien* ein Bündnis schloß. Nachdem er *Dux* von *Bihar* war, wurde er nicht Fürst, sondern *Dux* von *Siebenbürgen*. Seine Residenzen hatte er dort neben den zwei großen Salzbergwerken bzw. an den drei wichtigsten Flüssen (s. Abb. 7).

Im *Ducatus* hielten die Prinzen nur selten Sommer- und Winterresidenzen, das Andenken ihres Hofes ist vielmehr bei den Flußübergängen bewahrt.

In den *Ducatus* von *Bihar* und *Nyitra* ist folgende Abfolge rekonstruierbar: In *Bihar* war *Árpáds* ältester Sohn *Tarhos*, in *Nyitra* der zweitgeborene *Jelek* (*Jelev*) *Dux*, der dann mit Namen *Üllő* (*Illev*) nach *Bihar* überging. Nach ihm ist der vierte Sohn, *Zolta* in *Bihar* nachweisbar, während in *Nyitra* *Tevel* erschien. Nach *Zoltas* Tod gelangte *Tas* nach *Bihar* und *Taksony* nach *Nyitra*.

Vor 955 war der *Ducatus* von *Nyitra* in Händen von *Lél*, Sohn des *Tas*; seine Winterresidenz war *Lél* an der *Donau*, die Sommerresidenz *Lelóc* (slawisch *Lelocce*) in den Bergen. Die Plätze des *Sur* sind im Komitat *Pozsony* an drei Stellen auffindbar. Die Häuptlinge *Lél* und *Súr* fielen gemeinsam in Gefangenschaft im Jahre 955, bei *Ebersberg*.

Als *Taksony* der Großfürst war, waren *Zerind* *Dux* von *Bihar* und früher *Tormás*, dann *Geysa* (*Décse*) *Dux* von *Nyitra* (s. Abb. 8—9).

Untersucht man die Ortsnamen, die die Namen der sieben Häuptlinge bewahren, kann man feststellen, daß die von *Anonymus* aufgezeichneten Familienüberlieferungen die Namen der landnehmenden Häuptlinge meist richtig angeben.

Kál, der das Amt des *Karchas* bekleidete und sein Sohn *Bulcsú* hausten im Sommer am nördlichen *Balaton*-Ufer, der Wintersitz ist neben *Zalavár* (*Mosaburg*) und (später?) bei den Ruinen von *Savaria* zu finden. Ein verarmter Nachfahr des Heerführers *Bulcsú*, der 948 in *Byzanz* weilte und 955 in *Regensburg* hingerichtet wurde, *Lád* (um das Jahr 1000) hatte ebenfalls am *Balaton*-Ufer Güter (s. Abb. 10).

Der Häuptling, der das Amt des *gyula* (γυλάς) bekleidete, lebte im 10. Jahrhundert erst in *Ungarn*, später in *Siebenbürgen*.

Von *Tétény* (*Tuhutum*) und dessen Sohn *Harka* (*Horca*) stammen *Gyula*, *Zombor* und einerseits das Geschlecht *Maglód* andererseits die siebenbürgischen *Gyulas* und das Geschlecht *Zsombor* ab. *Tétény* besaß, wie aus der Lage von *Tétény* bei *Buda*, *Tétény* (*Tadten*) am

Neusiedlersee und *Tetendorf* bei Triesting hervorgeht, ein fürstliches Ufer, obwohl er nachweislich kein Mitglied der Dynastie war. Nomadenanalogien lassen darauf schließen, daß er ein Schwiegersohn des Fürsten war. Harka und seine Söhne, Gyula und Zombor gelangten um 950 nach der Theißsgegend, wo sie das byzantinische Christentum angenommen haben. Die beiden Söhne des siebenbürgischen Gyula hießen *Bua* und *Bucna* (*Buhna*), seine Schwester, Mutter des ersten Ungarnkönigs Hl. Stefan, hieß *Sarolt*.

Aus der Lage der zwei mittelalterlichen Dörfer *Bua* und des Dorfes *Bohna* (*Bonyha*) geht hervor, daß *Bua* am Nordufer, *Buhna* am Südufer der Kisküküllő (Klein-Kockel), *Sarolt* entlang des Nordufers der Nagyküküllő (Groß-Kockel) nomadisierte. Die Routen leiten zum Zusammenfluß der beiden Flüsse, wo es eine mohammedanische Siedlung, *Böszörményszancsal* gab. Anstelle des letzten Gyula wurde 1003 *Zoltán* dux ernannt wie aus; seinem Sitz hervorgeht, wanderte er entlang des Nagyküküllő-Südufers.

Ein Bruder des älteren Gyula, Zsombor (*Sumbur*), hatte seine Sitze an der Szamos und an der Olt. König Stephan, der Gyula besiegte, setzte seine Verwandten *Doboka* und *Zoltán* an mehreren Stellen von Zsombors Nomadisierungsrouten ein. *Doboka* wurde Gespan (*comes*) von Zsombors Burg; nach ihm wurden die Burg aus dem 10. Jahrhundert und das dazugehörige Komitat benannt; *Zoltán* wurde der erste Wojwode von Siebenbürgen (s. Abb. 11).

Häuptling *Ónd* (*Ound* ~ *Ond*) hatte am rechten Theißufer an zwei Stellen Besitze. *Ond* bei Tokaj war das Winterquartier, diesem entsprechen das slawische *Ondava* und *Udva* im Bergland, was eine Wanderung entlang der Bodrog andeutet. Ähnliche, zusammengehörige ungarische Sitze sind im 10. Jahrhundert in dieser Gegend die folgenden: *Csécs* ~ *Csicsva*, *Borsi* ~ *Bózsva* (1264: *Borsoa*), *Karcsa* ~ *Karcsva*, *Bold* ~ *Boldva*; vom Anfang des 11. Jahrhunderts stammend dürften die folgenden sein: *Zombor* ~ *Zboró* und *Bari* ~ *Boró* (s. Abb. 12). Landnehmerhäuptling *Ónd* und dessen Sohn *Ete* hatten Quartiere am linken Theißufer, seine Nachfahren *Bár* (*Bor*), *Kalán* (*Kolan*, *Kulan*) und *Kaján* (*Kean*) hielten um 1000 bei der Burg von Csongrád Winterhof, im Sommer trieben sie das Vieh ins siebenbürgische Komitat Hunyad zur Weide (s. Abb. 13).

Die Sitze von *Huba* und seines Abkömmlings *Szemere* sind am oberen Lauf dreier bei Szöny (Brigetio) zusammenfließenden Gewässer zu finden, was beweist, daß *Huba* ein Häuptling war (s. Abb. 14).

Der von Anonymus erwähnte »Blak«-Häuptling Gyalu (*Gelou*) in Siebenbürgen ist eine historische Romanfigur, die auf folgende zwei Motive zurückzuführen ist:

auf den ungarischen Häuptling Gyula (*Geula*) in Siebenbürgen und auf den befestigten Ort *Gyalu*, wo *Gyalu* laut Regeln der Volksetymologie ermordet wurde. Der Ortschaftsnamen *Gyalu*, dem Ursprung nach ein türkisch-ungarischer Personennamen, hat sein Flachland-Gegenstück bei der Körös-Mündung, das ein Winterhof gewesen sein dürfte (im Gegensatz zum Sommersitz im siebenbürgischen *Gyalu*), was ein Auf- und Abwandern entlang der Sebes-Körös belegt (s. Abb. 15).

Den Namen eines Vorfahrs des im Banat gelebten ungarischen Häuptlings *Ajtony*, *Glad*, haben ungarisch-slawische Siedlungspaare erhalten. Gegenüber den Benennungen *Galad* in der Ebene erscheinen in den Bergen *Kalodva*, *Kladova* (< 1332: *Galadva*), die Sommersitze angeben. In diesem Landstrich stößt man auch auf zwei Stellen auf den Namen *BOYHAA*, bekannt aus dem Schatzfund von Nagyszentmiklós: *Bojla* im Hochland ist die Mundart-Variant von *Vojla* (1230: *Woyla*) am unteren Donaulauf. In *Ajtonys* Gebiet ist die Präsenz der schwarzen Ungarn (*Nigri Ungri*) durch Quellen nachweisbar (s. Abb. 16).

Nicht nachweisbar ist bezüglich der Häuptlingslisten der Chroniken, daß *Cusid*, Sohn von *Cund*, Häuptling in der Umgebung von Szatmár gewesen wäre, und schwierige Probleme stellen sich auch bezüglich des Sitzes von *Örs* (*Urs*) am Sajó-Ufer, da *Örs* höchstwahrscheinlich der Name eines kabarischen Stammes war (s. Abb. 17).

Laut Anonymus soll König *Aba Sámuel* (1041—1044), ein Neffe des Hl. Königs *Stefan*, einen Vorfahr namens *Pata* gehabt haben, dessen Sitze andeuten, daß es um einen Verwandten des Hauses *Árpád* geht, etwa um das Jahr 1000. (s. Abb. 18.).

Die Winterquartiere, wo Hof gehalten wurde, waren stabile Siedlungen, die Sommerquartiere meist nur provisorisch. Zu jedem Häuptlingshof gehörten Hausklaven, die mit ihren Herren zogen, in den stabilen Höfen lebte selbhaftes Dienstvolk. Daraus folgt es, daß die deutschen Ritter, die zur Zeit von *Geysa* am Ende des 10. Jahrhunderts nach Ungarn kamen, und hier die Sitze der geschlagenen ungarischen Häuptlinge erhielten, ebenfalls in Doppelsitzen nomadischen Charakters hausten (in den Komitaten Bihar und Fejér gibt es je zwei *Pázmány*, in den Komitaten Szaboles und Nógrád sind Ortschaftspaare, die die Namen von *Ve(n)celin* und dessen Sohn *Rad* bewahren, in Somogy-Tolna erscheinen *Orch-Harc*). (s. Abb. 19.).

All das beweist, daß der ungarische Feudalismus organisch aus den früheren nomad-feudalen Institutionen hervorgegangen war.

Gy. Györffy